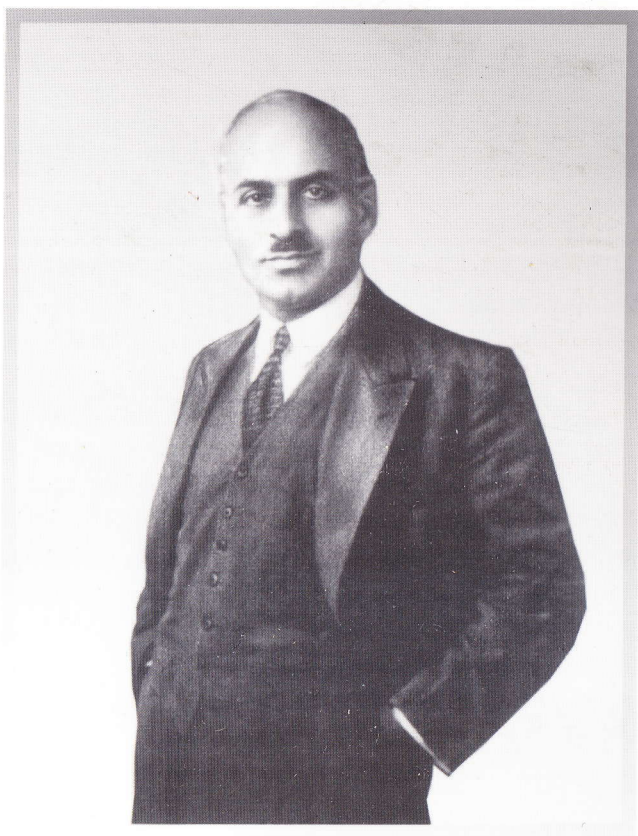

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

9(47.325)
Ն-66

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԱԿՈՒ ՄԲ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՅ

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՀՀ ԳԱԿ
Արեւիկա քաղաքում
հասցեագրված Երանյան Հ.Բ.
18.02.2011 թ. 2-1/1

ԵՐԵՎԱՆ – 2011

ՀՏԴ 941(479.25):1/14:891.981-1
ՊՄԴ 63.3 (23)+87.3+843-5
Լ 661

Խմբագրական խորհուրդ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ամատուն Վիրաբյան
պատմական գիտությունների թեկնածու Ավագ Հարությունյան
Կազմող՝ պատմական գիտությունների թեկնածու
Ռաֆայել Համբարձումյան
Վերծանումների խմբագիր՝ Վահան ծայրագուն վրդ. Օհանյան

Լ 661 Նժդեհի Պարեգին: Նորահայտ մամակներ / Խմբագր. խորհուրդ՝ Ա.Վիրաբյան, Ա. Հարությունյան.- Եր.: Հայաստանի ազգային արխիվ, 2011.- 58 էջ:

Վեներտիկի Ս. Ղազար կղզում են պահվում Պարեգին Նժդեհի ցայսօր անհայտ ավելի քան 40 բանաստեղծություններ և 17 մամակներ՝ ուղղված իր վստահելի բարեկամներից մեկին՝ Յովհաննես Յովհաննեսյանին, որը դրանք 1971թ. սեպտեմբերի 29-ին հանձնել է Ս. Ղազարի մատենադարան: Նամակները բացառիկ նշանակություն ունեն 1920-1930-ական թվականների հայոց պատմության բազմաթիվ խեղաթյուրված իրողությունները ճշտելու համար: Դրանցում Նժդեհը տալիս է նաև Ցեղակրոնության եւ Տարոնականության մեկնությունները, որոնք էլ ավելի են ամբողջացնում դրանց էությունը բացահայտող իր սահմանումները:

ՀՏԴ 941(479.25):1/14:891.981-1
ՊՄԴ 63.3 (23)+87.3+843-5

ISBN 978-99941-878-7-4 © Հայաստանի ազգային արխիվ, 2011

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Վեներտիկի Ս. Ղազար կղզում պահվող Պարեգին Նժդեհի բացառիկ արժեքաւոր մամակների պատճենները, որոնց մէջ նաեւ նրա քառասունից ավելի՝ ցայսօր կորած համարվող քերթուածքները, ինձ է տրամադրել Կաթողիկէ Հայոց Հայաստանի առաջնորդ հայր Վահան Ծայրագոյն վարդապետ Օհանեանը: Պարեգին Նժդեհի ներքոգետեղեալ այդ եզակի, իսկ որոշ դէպքերում, իր իսկ բնորոշումով, «խիստ անձնական, չը հրապարակելի» մամակները ուղղուած են ԱՄՆ Ցեղակրօն Ուխտերի յայտնի գործիչ, 1930-ական թվականներին Հ.Յ.Դ. ԱՄՆ կենտրոնական կոմիտէի անդամ, Պարեգին Նժդեհի վստահելի ու սիրելի բարեկամներից մեկին՝ Յովհաննէս Յովհաննէսեանին: Ձեռագրերին կցուած է Ս. Ղազարի միաբան Սահակ վրդ. ճեմճեմեանի հետեւեալ գրութիւնը.

«Ներփակ կան համբաւաւոր դաշնակցական գործիչ Նժդեհի մամակները, ուղղուած Յովհաննէս Յովհաննէսեանին: Սա վերջինս Ս. Ղազար բերած էր այս մամակները, եւ երբ մեկնելու վրայ էր, 27 սեպտեմբեր 1971ին, ես ստորագրեալս խնդրեցի իրմէ որ ինձի ձգէ: Ուրախութեամբ յանձնեց, յուսալով որ ես հրատարակեմ եւ ինքը իր կեանքի վերջաւորութեան գոնէ տեսնէ եւ ուրախանայ: Ապագային դիւանին համար օգտակար կրնան ըլլալ, Դաշնակցութեան պատմութեան:

Հ. Սահակ ճեմճեմեան
Ս. Ղազար, 29 սեպտ. 1971»

Բանաստեղծութիւնները ո՛չ, բայց մամակները դժուարընթեմելի են: Վերծանումին խանգարում է ոչ միայն շտապով գրուած լինելը եւ որոշ մամակների խունացածութիւնը, այլեւ այն հանգամանքը, որ դրանցում Նժդեհը գործածել է իր ստեղծած բազմաթիւ բառեր, որոնք մեր լեզուում չկան, ինչը մեծապէս դժուարացնում է անընթեմելի բառը ինչ որ յայտնի բառի մամեցնելով՝ կռահել թէ ինչ է գրուած... Ահա՛ այդ բառերը՝ ահաւորօրէն, ամենատգիտականութիւն, անշնչելի, անցեղաճանաչ, դաւակից, դաւամտութիւն, դիակնացած, դրդողահին քայլեր, երկարօրէն, ընկերադաւ, թշնամանալ, ժամանակասպանութիւն, ինքնանկարող, իրարեկերութիւն, խորհողութիւն, կիսամտաւորական, կուսակցաւեր, հակացեղակրօնութիւն, համագաղութայնացնել, հայրենաքանդութիւն, հայօրէն, հացապաշտ, հնարակեղծ, հպարտանք, ճարտարելու կարողութիւն, մանրօրէն, մախանձալի (մախանձով լի - Ռ. Հ.), պատկերամարտիկ, տգիտանք, ցեղանորոգ, ցեղաշարժում, ուժաստեղծ, քաջայոյս: Նշածս մամակներում Պարեգին Նժդեհը

տալիս է Ցեղակրօնութեան եւ Տարօնականութեան բացատրութիւնները: 1936թ. նամակներից մէկում նա հետեւեալ հաստատումն է անում. «Տարօնականութիւնը - դա միեւնոյն Ցեղակրօնութիւնն է հասակն առած սերունդի համար»:

Նամակները բացառիկ նշանակութիւն ունեն 1920-1930-ական թվականների հայոց պատմութեան բազմաթիւ անմեկնելի, յաճախ խեղաթիւրուած հարցերը ճշտելու համար:

Հայկական ցանկացած կառոյցի, ինչու չէ, նաեւ՝ ամեն մի անհատի համար այդ նամակները դասագիրք են, որից նա կարող է իմանալ թէ Նժդեհի համար ինչ ասել է օրէնք, իրաւասութիւն, ժողովրդավար ղեկավարի ընտրութիւն եւ այլն: Փնտրելի են **ղեկավարի եւ կարգապահութեան, անհատի եւ հայրենիքի** զուտ հայի խառնուածքով ու եութեամբ բացայայտումը այդ նամակներում, որոնք օգնում են հասկանալու, որ գոյութիւն ունի նշուած երեւոյթների զուտ հայկական հոգեբանութիւնը, որը մի եզակիութիւն է դրանք բնորոշող համաշխարհային յայտնի ընթերցումների մէջ: Դրանք յայտանաբերել է ինքը՝ առանց այդ մասին որեւէ նամակի մէջ նման բան ասելու...

«Ժողովրդավար ղեկավար լինելու համար նախ պէտք է լինել խոր, անկեղծ, հոգեփոխիչ ապրումի մարդ: Այդ էլ բաւական չէ: Պէտք է լինել նաեւ՝ նոր գաղափարի, նոր ապրումի, նոր, վերակառուցող, աշխարհի մարդ: Սրա շրթունքներէն ծորէր զօրաւոր խօսքը, որէն հոգեւոր արիւն կաթեր: Այդ յատկութիւններին աւելացուր ամենէն անհրաժեշտը՝ **արիւթիւնը...** Կարգապահութիւն: Եւ մարիտ կարգապահութիւն ասել է՝ շարքայինների հաւատ դէպի իրենց ղեկավարների ամէն վայրկեան Հայաստանի համար մեռնելու, յանդգնելու, մի բան ճարտարելու կարողութեանը: Շարքերի մէջ կա՞յ այդ հաւատը: - Ո՛չ չկայ: Իսկ չկայ, որովհետեւ ղեկավարների մէջ հերոսական - բարոյական գործելու, զոհաբերելու, քաջաբար մեռնելու տրամադրութիւն չկայ: Ուրեմն, շառլատանութիւն է խօսել կարգապահութեան մասին, երբ ղեկավարութեան պակասում են սովորական մահկանացուներին յատուկ առաքինութիւն... Ամեն ծառայութիւն, որ դառնում է վճարովի արհեստ՝ պղծում է», - գրում է Գարեգին Նժդեհը:

Նժդեհն այս նամակներում տալիս է նաեւ այն հարցերի պարզաբանումը, թէ ինչու գնաց Ամերիկա, ինչ արեց եւ ինչպէս արեց: 1936թ. նոյեմբերի 15-ի նամակում գրում է. «Ես չեկայ Ամերիկա ժողովրդականութիւն փնտրելու, այլ աշխատելու մեր ցեղի հոգու անսպառ հանքերում: Ամերիկան ոչինչ աւելացուց այն բանին, որ ես ստացած եմ Հայաստանէն, Լեռնահայաստանէն: Ամերիկան կուռղաշտ չէ, որ նոր բան տար ինձ: Ամերիկայում ինձ յաջողեց - հակառակ շատերի չկամութեան - ոտքի հանել հայոց ցեղը, ցեղայնութիւնը նորահաս

սերունդի մէջ: Իսկ ինձ յաջողեց, որովհետեւ ես Ամերիկա եկայ որոշ առաքելութեամբ, որովհետեւ ես ունէի իմ որոշ ճամփան, ես գիտէի իմ գործը, իմ անելիքը: Ես չեկայ հրահանգելու եւ հրահանգներ կատարելու, ես եկայ հրահանգելու, ղեկավարելու»:

Նամակներից մէկում Նժդեհը խորհրդածում է. «Օհաննէս, մի ժողովուրդ, որը չգիտէ իր ներքին սրիկաները պատժել, չպիտի կարողանայ պատժել իր գոյութեան արտաքին թշնամիներին»:

Մէկ այլ նամակում, շարունակում է. «Ամեն անգամ - հաստատում է պատմութիւնը - երբ ժողովուրդը բարոյական քաջութիւն չէ ունենում պատժելու իր դժբախտութեան հեղինակներին, այդ միեւնոյն հեղինակների միջոցաւ պատմութիւնը պատժում է ժողովուրդին: Ահա՛, սիրելիս, թէ ի՞նչն է տագնապեցնում ինձ»:

1937թ. մի նամակում Նժդեհն արդէն զգում էր պատերազմի անխուսափելիութիւնը եւ մտածում էր իր հիմնադրած Ցեղակրօն Ուխտերից ստեղծել Հայաստանի անկախութիւնը վերականգնելու եւ հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը վարելու համար լէգիոններ: «Այսօր,- գրում էր նա 1937թ. յունուարի 7-ի նամակում,- Ցեղակրօնութիւնը հող գտած կլինէր մեր բոլոր գաղութներում, ամեն գաղութ ստեղծած կլինէր ուխտածների իր լէգիոնը, այսօր մեր թիւը հասած կլինէր տասնեակ հազարի, եթէ մեզ յաջողւէր ժամանակին զինաթափել ներքին չարութիւնը՝ տգէտ ու նախանձալի»... Մէկ այլ անթուակիր նամակում յաւելում է. «Այժմ մենք տասնեակ հազարի հասնող Ցեղակրօններ պէտք է ունենայինք Սփիւռքի մէջ, գաղութ գաղութ... Թուրքն իր կինը տղամարդ-զինուոր է դարձնում այսօր, մենք, իսկ մե՞նք...»:

Իսկ 1936թ. յունուար 25-ի նամակում Նժդեհը գրում է. «Հրէշը իր կաշին եւ ոսկորը թուրքէն եւ բուլշեիկէն փրկած իր ընկերոջ կեանքի եւ զործի դէմ դաւելու համար էապէս ծառայեց թուրքին եւ բուլշեիկին... Կեանքիս մէջ անծս, անծնականս պաշտպանելու վատութիւն չեմ ունեցել - կազմակերպած դաւը միայն զգւանքս է շարժել եւ խորապէս ցաւեցրել հոգիս այն պարզ պատճառով, որ Հայութեան, տարագիր Հայութեան հոգեւարքի օրերի՛ն իսկ ընկերոջ դէմ դաւելու փաստեր կան: Գուցէ կարեւորութիւն տայի, եթէ գիտակցութիւնս չ'ասէր - «թրքոբուլշեիկ տապարէն քո սրի շնորհիւ փրկւած թշառականին արժէ՞ պատասխանել»:

Ռաֆայել Համբարձումեան

1.

29 սեպտեմբերի 1933թ.

Սիրելիս Յովհաննէս,

Քաջայոյս եմ, որ լաւ ես, եւ որ լաւ եմ տղաները:

Ցեղակրօնութեան նուաճումներին հետեւում ես, անշուշտ: Այդ շարժումը ապրեցնելու եւ զայն համազաղութայնացնելու համար արժէ ոչ թէ ապրել եւ գործել, այլ եւ մեռնել: Շատ ուրախացայ՝ կարողալով դասախօսութեանդ մասին:

Աշխատիր մօտենալ Ասատուրին¹ եւ Մալխասին²: Արմենակը³ խոստացած է գրել «Յառաջ»-ին Ցեղակրօն շարժման մասին, գրե՞ց, թէ ոչ՝ թող գրէ:

Բարեւիր տղաներին:

Համբուրելով քեզ՝ քոյդ Նժդեհ

1933, 29 սեպտ.

Ն-Ֆնո

2.

[1933թ.]

Սիրելի Օհաննէս,

Ամսիս 13-ին կ'լինեմ Բոստոն:

Եւ կ'մնամ մինչեւ ուրբաթ գիշեր: Չգիտեմ թէ [Յ.Յ.Դ.] կ'ենտրոնական] կ'ոմիտեն այդ երկու երեկոներէն ո՞րն է ընտրել - հինգշաբթի թէ ուրբաթ: Ստուգէք ու նշանակէք Ուստրինը:

Համբոյրներով՝ քոյդ Նժդեհ

P. S. Օհաննէս, մեր Գաբրիէլին ըսէ, որ կուզեմ հետս տանիլ մի ցեղակրօնական դրօշակ՝ նման Ուտրօաուրի դրօշակին:

Արդ, խնդրէ իմ կողմից, որ ընկեր ուսանողին պատրաստել տայ մի հատ մինչեւ գալս:

Նոյնը:

3.

5 յունւար 1935թ.
Սօֆիա

Իմ սիրելի, բայց Հոյլ Օհաննէս,

Ընկալեալ սովորութեամբ նախ ասեմ՝ Շնորհաւոր Նոր Տարի:

Այդ առթիւ իմ հազար բարեմաղթանքների հետ հազար եւ մէկ նորագիր Ցեղակրօններ Ձեզ: Շնորհաւորելով Մարիամին, համբուրում եմ երեխաներին:

Լսի՛ր այժմ եւ լրջօրէն լսիր: Գիտես, անշուշտ, որ ռամկավար կոչւած տականքը փորձեց գաղթահայ դպրոցներին պարտադրել Պօլսի «Բարի լոյս» դասագիրքը, որ թրքականութիւն կ'իտի: Այդ «դասագիրք»ի մէջ - աւելի ճիշտը թրքագրքի մէջ - ասւած է՝ «Թուրքիան է իմ հայրենիքը», «Քեմալն է իմ մեծ հայրը», թրքական դրօշակն է... եւ այլն...

Հակաազգայնական տականքի այդ թրքասիրական արարքը մնաց չպատժւած բարոյապէս: Հիւանդանալու աստիճան զայրացած եմ: Կամ մեր հայրենասիրական ջղերն էլ բթացել են կամ չգիտեմք պրոպագանդ անել: Օհաննէս, հակաազգայնականների այդ արարքէն չ'օգտուելը - ոճիր է եւ մեր կուսակցութեան, եւ մեր դատի, եւ մեր դրօշակի դէմ: Չայրոյթի, կատաղութեան ու զգւանքի մի մեծ ալիք պիտի բարձրացնել Ամերիկահայ գաղութի մի ծայրէն մինչեւ միւսը: Դա պիտի դարձնել հակաթուրք պրոպագանդի զէնք: Պէտք է մասնաւոր օր հռչակել՝ «Պայքար թրքասիրական ախտի դէմ» նշանախօսքով: Այդ պրոպագանդին պէտք է լծել մեր բոլոր ուխտերը: Ցեղակրօնին պէտք է շիկացնել թրքատեցութեամբ: Այդ պրոպագանդի մէջ իր զգւելի մերկութեամբ կ'երեւայ եւ հակադաշնակցական տականքը: Weekly-ի⁴ մի համարը յատկացրէք այդ «հակաթուրք պրոպագանդի» օրւան: Այդ «օր»ը կ'արդիւնաւորէ եւ «Ցեղակրօնների օր»ը:⁵ Նամակս կարդա ընկ[եր] Տեստեկիւլին⁶: Թող Կ[արմիր] Խաչի կ'ենտրոնական] վարչութիւնը մասնաւոր շրջաբերականով լուսաբանէ իր մասնաճիւղերը եւ դպրոցներ կազմակերպել տայ արծիկների համար:

Երկու ամիս յետոյ կ'վայելէք Էջմիածնի պատիրակը:⁷ Նրա խօսքը քաղցր թոյն է: Խորհրդային իշխանութիւնը սատանայի իր գործը կատարում է «սուրբի» միջոցաւ: Նա եկած է մի նոր հակադաշնակցական կազմակերպութիւն առաջացնելու մեր գաղութներում - «Էջմիածնի լումա» անւան տակ: ՀՕԿը⁸ քաղաքականապէս վարկաբեկւած է, նրանից, Ամերիկայէն դուրս, չի կարելի օգտուել: «Էջմիածնի լումա»ն աւելի թանձր դիմակ է - բոլոր վտանգւած տականքները կ'երթան թափւելու այդ նոր Արշակաւանը:

Պարզ է, խորհրդ[ային] իշխանութիւնը էջմիածինը պահում է նրանից օգտւելու համար, եւ միայն նա է օգտւում, եւ օգտւում է մեծապէս: Նա դիտմամբ է ուշանում, որ մեր 9 աննեղների⁹ վերաքննութեան խնդիրը այս կամ այն ձեւով կարգադրի: Էջմիածինն ուրախ է, որ մեր 9 աննեղ ընկերները խստագոյնս պատժած են: Եթէ Կոպերնիկը¹⁰ հող է, «համբուրէ իմ կողմից»: Նամակս կարդա իրեն: Իրեն գրել եմ բժ. Բէշիշեանի հասցեով: Գրել եմ եւ Արմենակին՝ Կոստանեանի հասցեով: Լուռ է Արմենակը:

Մոռացա՞ք ինձ, աւելի՛ լաւ: Մոռացէք, միայն թէ աշխատէք, որովհետեւ թշնամին աշխատում է:

Բոլորիդ բարեւում է Թափառականը¹¹, որ այժմ նստած է մօտս:

Վաղը մեկնում եմ շրջաններ:

Համբոյրներով՝ Նժդեհ

4.

15 նոյեմբերի 1935թ.
Սօֆիա

Սիրելիս Օհաննէս,

Ստացայ անթուակիր նամակդ: Անթուակիր, այդ լաւ է: Երջանիկները ոչ թէ միայն ժամացոյց չեն սիրում, այլ եւ՝ օրացոյցը: Անթուակիր նամակների հեղինակները յաճախ ենթագիտակցօրէն մատնում են իրենց երջանկութիւնը: Ի՞նչու գիտնալ, թէ ո՞ր օրն է, ո՞ր ժամը, երբ երջանիկ են նրանք: Սկսել ես ժամանակից դուրս ապրել - այդ լաւ է, լաւ նշան է: Կուգէի, որ յետ այսու բոլոր նամակներդ անթուակիր լինէին: Այս փոքրիկ նախաբանից յետոյ անցնիմ քիչ հետաքրքրող մէկ-երկու խնդիրների: Սիրելի՛ս, չեմ զարմանում, որ Իփէկեանը¹² տկարացաւ՝ մարդկօրէն, դաշնակցականօրէն, բաւական չէ, որ մէկը իր գլխի մէջ այբուբեն, ուսմունք, տեսութիւն ունենայ՝ ժողովուրդը իր հոգեւոր խորքի մէջ ցնցել, շարժել կարողանալու համար: Չեմ ասում, թէ Իփէկեանը տկար մարդ է - չեմ ճանաչում նրան - պնդում էր, սակայն, որ ժողովրդավար-ղեկավար լինելու համար նախ պէտք է լինել խոր, անկեղծ, հոգեփոխիչ ապրումի մարդ: Այդ էլ բաւական չէ: Պէտք է լինել նաեւ՝ նոր գաղափարի, նոր ապրումի, նոր, վերակառուցող աշխարհի մարդ: Սրա շրթունքներին դի՛ր զօրաւոր խօսքը, որէն հոգեւոր արիւն կաթէր: Այդ յատկութիւններին աւելացուր ամենէն անհրաժեշտը՝ արիւթիւնը - շրջապատի մտաւոր ծուլութիւնը, հոգեւոր մանրութիւնը, կեղծիքը, տգիտանքը, չկամութիւնը, նախանձը առաքելաբար կոխելու եւ անցնելու քաջութիւնը, եւ կստացուի ժողովրդի մարդը, ղեկավարը:

Հասարակական գիտութիւններին անծանօթ ողորմելին միայն կարող է իր անյաջողութիւնները արդարացնել իր նախորդի ժողովրդականութեամբ: Ես չեկայ Ամերիկա ժողովրդականութիւն փնտռելու, այլ աշխատելու մեր ցեղի հոգու անսպառ հանքերում: Ամերիկան ոչինչ աւելացուց այն բանին, որ ես ստացած եմ Հայաստանէն, Լեռնահայաստանէն: Ամերիկան կուսակաշտ չէ, որ նոր բան տար ինձ: Ամերիկայում ինձ յաջողեց - հակառակ շատերի չկամութեան - ոտքի հանել հայոց ցեղը, ցեղայնութիւնը նորահաս սերունդի մէջ: Իսկ ինձ յաջողեց, որովհետեւ ես Ամերիկա եկայ որոշ առաքելութեամբ, որովհետեւ ես ունէի իմ որոշ ճամբան, ես գիտէի իմ գործը, իմ անելիքը: Ես չեկայ հրահանգւելու եւ հրահանգներ կատարելու, ես եկայ հրահանգելու, ղեկավարելու:

Այդ անարժան դերի համար լեգիօն դերակատարներ կարելի է գտնել մեր կեանքում: Ճշմարիտ ղեկավարներ են պակասում: Ժամանակները մեծ են, գործիչները՝ փոքրիկ - ահա՛ պատճառը օրւայ մեր դժբախտութեան: Ի՛նչ խօսք, որ կարելի է վատ գործիչ լինել, բայց՝ անկեղծ մարդ: Ցաւում եմ, որ Իփէկեանը իր անկեղծութիւնն էլ կասկածի տակ է դրել՝ իր նախորդի չփնտռուած ժողովրդականութեան քար նետելով:

Փարիզաբնակը¹³ շարունակում է իր դաւերը Ցեղակրօնութեան դէմ, եւ մեր շրջանի դէմ: Այդ մարդը վերջերս իր փարիզեան մի ճառի մէջ ասել է՝ «քաղաքականութեան մէջ երկու «ոչ» եւ մի «այո» պիտի ասել: Սա նոր ձեւի քաջազնունիականութիւն¹⁴ է: Փարիզցին էլ է գտնում, որ Դաշնակցութիւնը անելիք չունի (քաղաքական անելիք): Տեսնու՞մ ես օրւայ իմաստութիւնը?! Դա քաղաքական զգուշաւորութիւն չէ, այլ ընկածութիւն, պարտաւորականութիւն: «Զգոյշ պէտք է լինել», դա հոգեբանօրէն նշանակում է՝ պէտք է ձեռնածալ նստել, նստել երեկւայ պարսիկի եւ երկայնամազ չինացու նման: Ցեղակրօն՝ ասել է ջահել ոյժ, խռովքոտ ոյժ, պահանջկոտ ոյժ, որը չի հաշտւիր ան - Հայաստան կեանքի հետ, որը կարող է գործ պահանջել, արիւնի զոհաբերութիւն պահանջել - մի բան, որից սարսափում են այն բոլորը, որոնք վաղուց է քաղած յեղափոխական, մարտական, արիւնի Դաշնակցութիւնը, եւ սկսած են «կոլտուրականութիւն» քարոզել, ոտանաւոր գրելու սեր երգել: Ոչ թէ չեն հասկանար Ցեղակրօնութիւնը, այլ չեն սիրեր ցեղակրօնը, որովհետեւ այդ վերջինը Դաշնակցութիւնը կպաշտէ որպէս ուխտ, կրօն, ցեղի ոյժը, եւ ոչ թէ որպէս սովորական կուսակցութիւն: Ցեղակրօնութիւնից դուրս բոլոր ճամբաները տանում են դէպի հակադաշնակցականութիւն, դէպի հակադաշնակցական Հոռմ: Մոսկւան նոր լոզունգ է շարտել մեր գաղութները՝ ապակուսակցականացում (որ

ասել է՝ մա'ի Դաշնակցութեան): Պէտք է ապակուսակցականացնել գաղութահայութիւնը - դա ասել է՝ պէտք է սպանել Դաշնակցութիւնը: Ապակուսակցական պիտը արմատ է նետել եւ մեր շարքերում: «Կոլտուրական» դաշնակցականն էլ սկսել է հաշտել անճայաստան կեանքի հետ: Օրւայ մեծագոյն վտանգն է դա, որի դէմ պէտք է պաշտպանել ամենայն վճռականութեամբ: Դաշնակցութիւնը պիտի ապրի՝, օհ, պիտի ապրի որպէս մարտական Դաշնակցութիւն:

Համբոյրներով՝ Նժդէհ

5.

[1935թ.]

Սիրելիս Օհաննէս,

Ստացայ նամակդ: Շնորհակալութիւն տուածդ տեղեկութեանց համար: Խօսում ես Արսէնի¹⁵ մասին - արժէ՞, ափսոս չէ թուղթն ու մելանը: Ուղեղը ջրակալած այդ ոչնչութիւնը ատելութեան իսկ արժանի չէ: Յանուն տղաների փրկութեան՝ անցեալ տարի չուզեցիմք աղմուկ հանել: Դու դեռ չես մոռացել իր եւ Կոպերնիկի «Տկարութիւնը քրիստոնէական»:

[Յ.Յ.Դ.] Կ[ենտրոնական] Կոմիտէ կազմի մասին ասելիք չունեն: Հոգեբանօրէն միատա՞րր էք: Լաւ ընկերներ կան այդ մարմինի մէջ, աշխատէք արտաքին ազդեցութիւններից զերծ պահել Կ[ենտ]կոմը: Փարիզաբնակ չարիքն աշխատում է: Այդ վատի քոսոտ «սօցիալիզմն» է դաւում Յեղակոսութեան դէմ: Յեղակոսութիւնը ճշմարիտ սօցիալիզմին դէմ չէ: Հայ վարժապետի հասկացած սօցիալիզմին - որը դժբախտ Հայաստանում մեր օրով դարձաւ բոլշեւիզմ - դէմ պիտի լինի ամէն մի դաշնակցական, եթէ քաղաքական սրիկայ չէ դա: Սօցիալիզմէն մինչեւ բոլշեւիզմը մի թիզ է, եւ ոչ աւելին: Բոլշեւիզմը - դա սօցիալիզմի հոգեւոր պիճն է: Մասնաւորապէս Ամերիկայում աչքը բացած մեր պատանիների եւ երիտասարդների համար չարիք է «սօցիալիզմը»: Սօցիալիզմը դասակարգային վարդապետութիւն է, դա միշտ էլ ենթադրում է դասակարգեր, դասակարգայնացած հասարակութիւն: Դա հարւածում է, կոտորակում, տկարացնում ազգը - ժողովուրդը: Իսկ Յեղակոսութիւնը ձգտում է մի եւ անբաժանելի դարձնել ազգը: Թուրքէն զարնւած, կիսւած, թուրքին հարեւան լինել, եւ «սօցիալիզմից» բարբաջել, ասել է «իգացեալ» լինել, կենսաբանօրէն անբարոյական լինել, անհայրենասէր լինել: Սօցիալիստէն ամէն բան դուրս կուգայ, բայց ոչ մարտիկ, զինուոր: Մի ժողովուրդ, որն իր փիլիսոփայութիւնը, աշխարհայեցողութիւնը, կրօնն անգամ չի յարմարեցնում իր

ինքնապաշտպանութեան պահանջներին՝ անբարոյական է եւ անապագայ: Մի ժողովուրդ, որն իր զենքերն ընտրելու ժամանակ հաշի չի առնում իր թշնամիների զենքերը - քաղաքականապէս տգէտ ու տհաս ժողովուրդ է: Թուրք թշնամի ունենալ եւ Յեղակոսութեան դէմ լինել - դա առնուազը ազգային ընկածութիւն է: Փարիզաբնակ սրիկան ոչ թէ դէմ է ցեղակոսն անունին, այլ՝ գաղափարաբանութեան: Նա սարսափի մէջ է՝ չլինի թէ Ամերիկայի մեր կազմը թարմանայ, զտուի, մարտականանայ: Նա եւ նմանները դէմ են, որովհետեւ 1-2 տարի յետոյ այլեւս անկարելի կդառնայ դաշնակցական Ամերիկան շահագործել որպէս պարսկական խանութիւն: Ընդամենը մի ամիս առաջ Փարիզի Հոմընդ-մենը իր ընդհանուր ժողովում, «միաձայնութեամբ» յայտարարեց, թէ չէ մասնակցելու Մայիս 28-ի տօնակատարութեան: Շաւարշն¹⁶ այդ սերունդը «Յառաջի» մէջ յայտարարեց «չարլստօն»¹⁷ սերունդը: Ահա՛ փարիզցի մեր թշնամական սօցիալիստների հասցրած սերունդը: Նորահաս սերունդի այդ քայլը՝ թուք էր նետւած Յեղակոսութեան դէմ հաջող ընկածների երեսին: Զգո՛յշ, զգո՛յշ, էլի զգո՛յշ պիտի լինել, սիրելի Օհաննէս, ծանօթ սրիկաները անունի դէմ չեն միայն: Այսօր՝ անունը, վաղը՝ վարդապետութիւնը կխլեն Ամերիկահայ նորահասէն, եւ այսպիսով կփչի այն հաւաքական սիրտը, հոգին, մտայնութիւնը, որ ստեղծեց վերջին երկու տարւայ ընթացքում: Փոխել անունը, ասել է՝ ուխտերին ներշնչել այն համոզումը, որ թէ Դաշնակցութիւնն իր արածն ու անելիքը չգիտէ: Դա կնշանակէ՝ մղել նորահաս սերունդը մտածելու, թէ Դաշնակցութիւնը ինքը ներքնապէս «պառակտւած է»: Իսկ ունեցաւ ամերիկահայ նոր սերունդն այդ համոզումը՝ նա կփչի հոգեպէս եւ կպաղի Դաշնակցութիւնից: Այն բոլորը, որոնք անուան փոփոխում են պահանջում՝ դաւում են, դաւաճանում - գիտակցօրէն թէ անգիտակցաբար - թէ Դաշնակցութեան եւ թէ ամերիկահայութեան ապագայի դէմ: Այս մասին եղիր արթուն (խոստովանեմ՝ ամբողջ յոյսս քեզ վրայ է, Օհաննէս ջան): Եթէ այս տարի ոյժ տաք Յեղակոսութեան դաւանանքի պրոպագանդին եւ եթէ զգուշաբար լուսաբանէք արթուն տղաներին՝ դաւադիրները կմեռնեն:

Ի՞նչպէս պահեց իրեն ընկ. Իփէկեանը: Մէկը գրում է նրա մասին՝ «բարեբախտաբար կմեկնի»: Զէի կարծում, որ կդժգոհէք նրանից: Ի՞նչ է պատճառը: Նոր գործիչ կուզէք: Զգո՛յշ եղէք ընտրութեան մէջ - յետ այսու գործիչը պէտք է լինի ցեղակոսն՝ իր ապրումներով: Եթէ եալանչի¹⁸ սօցիալիստ փեխեվան¹⁹ լինի - չարիք կդառնայ: Ուրեմն, վախեցէք Փարիզի դաւադիրի գործակալներից եւ սօցիալիզմի գլուռնան փչողներից: Գ-ն²⁰ դժւար թէ գայ: Չեն կարծում, որ օգտակար

լինի: Փարիզցու²¹ հետ է: Եթե դոքսոր Զայկ Ասատրեանին տանք – չէք զղջայ: Ցեղակրօն է, պատրաստած եւ անկաշառ:

Օհաննէս, ախպէրս, առողջութիւնս լաւ չէ: Ժամանակ եւ սիրտ չունեցայ բժշկելու: Վերադարձայ և Բալկանը կիսակործանած գտայ: Բալկանը վերականգնեց, բայց առողջութիւնս իսպառ քայքայեց: Քեզ գրում եմ՝ կողքիս ցաւեր զգալով: Կեանքիս մէջ առաջին անգամ լինելով, սկսել եմ տարակուսիլ, թէ մէկ էլ պիտի տեսնեմ Զայոց լեռները: Երեւի հէնց այդ հոգեվիճակն է պատճառ, որ երեկ մի ճառիս մէջ կ'ըսէի - «Ձգւանքի եւ դառնութեան վայրկեաններինս հայեացքս սուր կ'փնտռէ, քանզի երբ ծեռքս սրիս վրայ դնեմ՝ կ'հաւատամ, թէ չպիտի մեռնիմ հեռու հայրենի լեռներից»... Կարդա՛ այդ ճառս՝ «Զայ սուրը» («Ազատ խօսք»ի եւ «Յորիզոն»ի մէջ): Զաւաքիր շուրջդ տղաներին -

Յակոբին, Ստեփանին եւ Կարդա ու բացատրէ տղաներին: Իմ եւ Եփիմէի համբոյրները բոլորիդ:

Նժդէի

Բ. Տ. Թոյլ մի տաք, որ «Զայրենիք Weekly»-ի մէջ ցեղակրօն անունը անգլերէն գործածւի:

Ո՞վ ասեց, որ դա անհրաժեշտ է: Ի՞նչպէս թարգմանել կուրբատիզմը (բուլղարական), ֆաշիզմը, հիթլերիզմը, ֆրանսիզմը եւ այլն: Ցեղակրօն անունը աւելի խօսուն է, քան հազար բացատրութիւններ անգլերէն: Փոխելով անունը՝ շարժումն ու կազմակերպութիւնը աստիճանաբար կ'դառնայ «ո՛չ միս, ո՛չ էլ ձուկ» (հոգեբանօրէն), դա կճապաղանայ, կ'դառնայ անորոշ, անբովանդակ, անուղի, անամուն - դա կ'համբանայ:

Նոյնը

Ստեփանը գանգատել է, որ իրեն գրած չեմ: Սխալուում է, վերջերս բացիկ մը գրած եմ իրեն: Միթէ Ստեփանը չգիտէ, որ իր նման ոսկի տղաներին ես չեմ կարող մոռանալ: «Զայ սուրը»՝ առ մեր Կոստանեաններէն:

Նոյնը

6.

[1936թ.]

Սիրելի Օհաննէս,

Կարդացիր, անշուշտ Գեւորգին գրածս նամակը: Դեռ միւսած եմ անկողինիս: Ծունկս շարունակում է մնալ ուռած: Վաղը կտանին ինձ

ծնկոսկրս ռենտգենեան ճառագայթներով լուսանկարել տալու: Լեարդիս հիւանդութիւնը բաւական չէր: Առաջին անգամն է կեանքիս մէջ, որ այդքան երկար կ'պառկիմ հիւանդութիւնից: Իմ մասին - ինչ որ է - այդքանը կ'բաւէ: Այժմ լսէ այն մասին, որն ինձ աւելի է չարչարում, քան հիւանդութիւնս: Որովհետեւ երկար չեմ կարող նստած մնալ անկողինիս մէջ՝ ստիպւած եմ կարճ գրել: Ահա՛ թէ ինչ՝

1. Ինչպէս եւ սպասելի էր՝ Ցեղակրօնութիւնն էլ ունեցաւ իր ներքին թշնամիները: Գիտէի, որ որոշ «ընկերներ» - մասնաւորապէս Ամերիկայէն դուրս - ի տես Ցեղակրօն ուխտերի - կ'գալարւէին գլխից գարնած օծի նման: Այդ հրէշները իրենց պատժած կ'համարէին: Զէին կարող հանգիստ նստել, երբ Ցեղակրօնութեան ալիքը կ'արծրանար եւ կսպառնար հեղեղել մեր բոլոր գաղութները: Եւրոպայում, որոշ տեղեր, ինքնաբոլիս կերպով, սկսեցին ուխտեր ստեղծել: Զարաւ[ային] Ամերիկան երկու անգամ դիմեց, խնդրեց, որ մեկնիմ այդ հեռաւոր գաղութը՝ նորահասը կազմակերպելու: Յունաստանի պատգամաւորական ժողովը հրաւիրեց, Ֆրանսան խնդրեց եւ այլն, եւ այլն: Զող կար ամեն տեղ, կսպառէին ամեն տեղ, բայց միայն վերջերս պարզեց - որ ծանօթ դաւադիրը²³ շարժման մէջ է դրել իր գործակալները Ցեղակրօնութեան դէմ հաչելու եւ քարեր գլորելու համար: [Յ.Յ.Դ.] Բիւրօն, դեռ իմ Ամերիկա եղած ժամանակ, կգրէր, կխնդրէր, որ փութացնենք Ցեղակրօն ուխտերի կանոնագրութիւնը, «որպէսզի զայն պարտադրենք արտասահմանի մեր բոլոր մարմիններին»: Կուզէին, որ օր առաջ արտասահմանը օգտւի «Ամերիկայի թարմ օրինակից»: Եւ արտասահմանը կսպասէր: Իրերի այդ դրութեան մէջ զարմանալի կ'լինէր, եթէ դաւադրութեան եւ նախանձի ձեւը մեքենայութիւնների չդիմէր: Գիտես, նա մարդիկ ունի - իրեն հոգեկից - գրեթէ բոլոր գաղութներում: Պէտք է երիտասարդացնել, թարմացնել Դաշնակցութիւնը՝ կգրէր Բիւրօն: Եւ Ցեղակրօնութիւնը աշխարհի կուգար, որպէս «զարմանային ջրեր», որպէս թարմացուցիչ մի հոսանք - կուգար ջահելացնելու Դաշնակցութիւնը: Բայց ծանօթ թայֆան, որը դաշնակցական գործ ասելով հասկանում է - Դաշնակցութեան արխիւներով զբաղւելը միայն՝ իր ազդեցութեան տկարացումը տեսաւ Ցեղակրօնութեան մէջ եւ դաւեց նրա դէմ: Շաբաթ առաջ Բուքրէշի «Արագը»²⁴ քար նետեց Ցեղակրօնութեան դէմ: Այդ լրբենի ելոյթներով դաւադիր խմբակը - որը երկրորդ տարին է, ինչ կդաւէ Բալկանի եւ իմ դէմ - կաշխատէ ոչ թէ միայն դժուարացնել Ցեղակրօնութեան տարածումը, այլ եւ կուզէ հարուածել զայն Ամերիկայի մէջ: Քեզ, Արմենակին-դոքսորին եւ այն բոլորին, որոնք հոգի տւին մեր շարժումին, կմնայ սրբազան կատաղութեամբ պաշտպանել Ցեղակրօնութիւնը: Զետեւում եմ

«Weekly»ին: Բաւական չէ ուխտերի արտաքին կեանքը տալ: Արտաքին լուսանկարչութիւնը չ'ապրեցներ Յեղակոսնութիւնը: Շարժման էութեան, դաւանանքի մասին ոչինչ կարելի է գտնել «Weekly»-ի մէջ: «Արագ»ը իբրեւ թէ ձեւի դէմ է: Ոգի՛, ոգի՛, ոգի՛ չկայ: Ոտանաւորներ, անվերջ ոտանաւորներ արտասանելու փոխարէն պէտք է Յեղակոսնութեան դաւանանքը ժողովրդականացնել: Վերջերս ինձ տեղեկացրին ձեր շրջանի - Բոստոնի - ուխտերի տարեդարձի տօնակատարութեան մասին: Նամակագիրը ասում է, 50-60-ից չէր անցներ ներկաների թիւը: Խորապէս ցաւեցի: Նիւ Եորքից գրում են՝ «մեր փայլուն եւ բազմամարդ հանդէսին կբացակայէին մտաւորականները»: Օհաննէս, սիրելի՛ս, գիտեմ, շատ ես զբաղւած, բայց գիտեմ եւ այն, որ դու եւ Արմենակը ոչինչ պիտի խնայէք Յեղակոսնութիւնը վառ պահելու Ամերիկայում եւ աշխատելու, որ դա համագաղութայնամայ: Արմենակին կգրեմ շուտով: Յոգնեցայ, ոտքս ցաւում է, վերջացնեմ:

Համբոյրներ քեզ, Արմենակին եւ բոլոր իդէալիստ ընկերներին:

Նժդէհ

Իմ եւ տիկնոջս բարեւները Մարիամին, համբոյրներ երեխաներին:

Նոյնը

7.

25 ապրիլի 1936թ.
Սօֆիա

Սիր[ելի] Յովհաննէս,

Չգիտեմ, ստացե՞լ ես նամակս՝ ուղղւած Կոստանեանների հասցէին: Այսօր գրեցի նաեւ Արմենակին, խնդրելով որ կարդայ քեզ: Երկու խօսքով կրկնեմ գրածներս:

Վերջերս Բուքրէշ, Ռոմանիա լոյս տեսնող մեր թերթը, «Արագ»ը, լրբութիւն ունեցաւ մի խմբագրական գրելու Յեղակոսնութեան դէմ: «Հիթլեր կիտի» ասելով՝ այդ թերթուկ մրոտողը կ'եզրակացնէ՝ «Ինչ կարիք կայ Յեղակոսն Ուխտերի, երբ Դաշնակցութիւնը ինքնին մի ուխտ է»: Այդ թերթը՝ թելադրւած որոշ դաւադիրներէ՝ ճիգ կընէ նախապաշարել մեր կ.[ենտրոնական] կոմիտէութիւնները եւ ազգայնական հայութիւնը Յեղակոսնութեան դէմ: Դիակնացած սօցիալիզմը չէ, որ կխօսի այդ թշուառականի մէջ, այլ անձնական շնականութիւնը: Եթէ Բուքրէշի դաւադիրը անպատիժ մնաց՝ թեւ պիտի առնեն եւ ուրիշները: Բացի այդ՝ սրա եւ նմանների հակապրօպագանդի շնորհիւ, Ամերիկայից դուրս, արտասահմանում կարող է մոլորանք ստեղծել ցեղաշարժման դէմ: Քեզ, որպէս Յեղ.[ակրոն] Ուխտերի կենտրոնական]

վարչութեան advisor-i (խորհրդականի) եւ կ[ենտրոնական] կ[ոմիտէի] անդամի, կմնայ վճռապէս եւ անյապաղ կերպով անել հետեւեալը՝

1. Թելադրել կենտրոնական վարչութեան, որ բողոքէ Ձեր կ[ենտրոնական] կոմիտէին «Արագ»ի հակացեղակրօն (իր խորքի մէջ հակադաշնակցական) ընթացքի դէմ:

2. Խնդիր յարուցել Ձեր կենտրոնական կոմիտէի մէջ եւ վերջինի կողմից դիմել [Յ.Յ.Դ.] Բիւրօին, խնդրելով, որ վերջինը անպատիժ չթողնէ «Արագ»ի ելոյթը, որից անմիջապէս օգտւեցին բոլշեւիկ թերթերը:

3. Գրել Ռոմանիոյ Մեկուսի կոմիտէին եւ բացատրութիւն պահանջել իր թերթի թշնամական ելոյթի համար:

Օհաննէս, սիրելի՛ս, այդ 3 կէտերը գործադրել տուր, որովհետեւ մասնաւորապէս աշխարհի այս փափուկ օրերին ամէն աշխատանքի եւ զոռհաբերութեան արժանի է Յեղակոսնութիւնը: Անմիջապէ գրէ՛ առածդ քայլերի մասին:

Համբոյր քեզ եւ տղաներին:

Քոյդ Նժդէհ

8.

25 յուն.[իսի] 1936թ.

Սիր[ելի] Օհաննէս,

Ստացայ նամակդ: Ուրախ եմ, որ Վ. Նաւասարդեանը²⁵ է ուղարկւած տեղդ: Սրտի տէր մարդ է: Գիտէ փարիսեցիօրէն կուրծք ծեծող թշուառականը տարբերել ուղղափառից: Ինքն ուղղափառ է, Մարքսի մօրութիւն - սօցիալիզմին - ոչ սիրահար: Կմնայ, որ մօտենաք իրեն, մօտենաք ջերմօրէն, որպէսզի հասկանայ ձեզ: Չվիրաւորւէք նրա այս կամ այն արտայայտութիւնից, եւ հեռու պահէք ձեզ:

Վ-նը²⁶ Յեղակոսնութեան հետ էր, նրա ջատագովը: Մեր եալանչի պօլսական սօցիալիստները - մութ կիրքից մղուած - Յեղակոսն շարժման առջեւ դժւարութիւններ հանելու նպատակով - նամակներ են գրել [Յ.Յ.Դ.] Բիւրօին եւ վախ յայտնել, թէ կուսակցութեան մէջ կուսակցութիւն կարող է ստեղծել, եւ այլն, եւ այլն: Գիտես, թէ ո՞րի թելադրանքով է եղած դիմումները Բիւրօին: Նախանձի շէթանը²⁷ չէր քնած, երբ մենք հոգի կուտայինք նորահաս սերունդը բերելու եւ կապելու եռագոյնին: Դաւը շարունակւում է Յեղակոսնութեան եւ իմ դէմ: Կեանքիս մէջ անձս, անձնականս պաշտպանելու վատութիւն չեմ ունեցել - կազմակերպւած դաւը միայն զգւանքս է շարժել եւ խորապէս ցաւեցրել հոգիս այն պարզ պատճառով, որ Հայութեան, տարագիր Հայութեան հոգեվարքի օրերին իսկ ընկերոջ դէմ դաւելու վատեր

կան: Գուցե կարելուորութիւն տայի, եթէ գիտակցութիւնս չ'ատէր - «թրքո-բօլշեւիկ» տապարէն քո սրի շնորհիւ փրկւած թշառականին²⁸ արժէ՞ պատասխանել:

Ինչ որ է, այդ չէ եականը: Դուք, օգտւելով Վ-ի ներկայութիւնից, պէտք է համոզէք Բիւրօն, թէ Ցեղակրօնութեան դէմ քար նետողները ինտրիգանտներ են եւ ոչ ուղղափառ դաշնակցականներ: Քննադատութեան չի դիմանար այն փաստարկութիւնը, թէ «չգիտենք դեռ ինչի՞ կվերածի Ցեղակրօնութիւնը Ամերիկայում»: Ցեղակրօնութիւնը կձգտէ դաստիարակել մարտիկը: Եթէ Դաշնակցութիւնը չէ դադարել մարտական լինելուց՝ չի կարող դէմ լինել Ցեղակրօնութեան: 2-3 տարի յետոյ - եթէ Ցեղակրօնութիւնը իր շուրջը չհաւաքեց ճորափաստ սերունդը - ԶՕԿը (իմա՞ Խ. Զայաստանը) կլափի հայ մանկտին, պատասնէկութիւնը եւ երիտասարդութիւնը: Պէտք է աճապարել քանի դեռ ուշ չէ համագաղութայնացնելու Ցեղակրօնութիւնը, այլապէս Դաշնակցութիւնը կմեռնի շատ բնական մահով - ծերանալով: Վերջերս Դրօն²⁹ ինձ մօտ էր, խոստովանեց, որ ինքն էլ ժամանակին Բիւրօի ուշադրութիւնն է հրաւիրել Ցեղակրօնութեան շարժման վրայ, եւ որ Բիւրօն իրեն պատասխանել է, թէ այդ շարժումն անհրաժեշտ է Ամերիկայի համար: «Արագը» մրոտողի վրայ լաւ տպաւորութիւն չի թողել այն պարագան, որ Ուխտերը Նժդեհի լուսանկարը կգործածեն որպէս մարկա: Գիտես, Օհաննէս, որ ես տղաների ցանկութեան դէմ էի, որ ես մի գրութեամբ դիմած եմ Ցեղակրօնին՝ ուխտ[երի] կ[ենտրոնական] վարչութեան եւ խնդրած, որ իմ լուսանկարի փոխարէն գործածեն իմ ուսուցչի՝ Ռոստոմի լուսանկարը: Այդ պարագան պրովոկացիաների պատճառ է տւել: Այդ մասին պարտք եմ դնում քեզ վրայ, որ դու Վահանին կարդաս իմ ձեր վարչութեանն ուղղւած գրութիւնը: Այդ գրութիւնը Ցեղակրօնին՝ Ուխտ[երի] կ[ենտրոնական] վարչութեան արխիւում կգտնես: Քո օրով էր, դու աղվիգօր³⁰ էիր: Վահանը մօտիկից ճանաչում է մեր Արմենակին-դոքտորին: Արմենակին ասա, որ Վ-ին մօտիկ լինի:

Ինչպէս երեւում է Թափառականի եւ իր երկու դաւակիցների³¹ (հասկացիր՝ հացակիցների) գրութիւնը՝ ուղղւած Զ[այ] Կարմիր Խաչի կենտրոնական վարչութեան, լուրջ տարածայնութիւններ է ստեղծել Զ[այ] Կ[արմիր] Խաչի կ[ենտրոնական] վարչութեան մէջ: Շրջանիս կոմիտէները խնդրած էին այստեղի Գթ[ութեան] Խաչի շրջանային վարչութեան, որ 2-3 նամակներ գրելու համար ամսականով քարտուղար չպահի, եւ որ քարտուղարին տրւելիք գումարը տրւի տասի չափ շատ կարելու եւ հին, վետերան ընկերների: Միաժամանակ դիտել էին տւել, որ հանրային գործիչը (այն էլ՝ գթութեան գործով զբաղող) իրաւունք չունի 2-3 ամսականով պաշտօններ ունենալ, որպիսին է

Փիլիպոսեան կոչւած ախտաւոր մէկը: Թափառականը, որը այլ խնդիրներով դատի տակ էր, միացաւ այդ ախտաւորին եւ ծանօթ մարդու³² գործակալին, ու աղմուկ հանեց, թէ Դաշնակցութիւնը կուզէ կուսակցականացնել կ[արմիր] Խաչը, որ Գթ[ութեան] Խաչն անկախ է, որ Զամալեանը³³ իրենց այդպէս է ասել եւ այլն: Այդ իմաստով գրութիւնը կ'ուղղեն նաեւ Զ[այ] կ[արմիր] Խաչի կենտրոնական վարչութեան:

Ընկերուհի Սիրանուշի (Տեստեգիլի) նամակից այն տպաւորութիւնը ստացայ, որ կենտրոնական վարչութեան մէջ տարածայնութիւններ կան - կան անկախականներ եւ Զ[այ] Կ[արմիր] Խ[աչ]ը կուսակցականացնելու կողմնակիցներ: Անկախականները - մոլորւած Թափառականի պրովոկատորական նամակից - դառնացած են, որ Նժդեհը թոյլ է տւել, որ կ[ենտրոնական] կ[ոմիտէն] կոնտրոլ բանեցնէ Գթ[ութեան] Խաչի վրայ: Երկրորդ պարտականութիւն եմ դնում ուսերիդ, որ երկու խօսքով լուսաբանես հ[այ] կ[արմիր] Խ[աչի] վարչութիւնը: Մեր մարմինները երբեք դէմ չեն եղել Գթ[ութեան] Խաչի անկախութեան: Գործակցութեան եւ կոնտրոլի նման մի բան եղել է Գթ[ութեան] Խաչի գոյութեան առաջին օրից: Գթութեան Խաչի մէջ տեղաւորւած երեք տղամաղկանց բարոյական արժէքը հասկանալու համար բաւական է հաշի առնել նրանց յարուցած աղմուկը Դաշնակցութեան կոնտրոլի դէմ: Թափառականը իր մութ եւ ակնյայտնի արարքներով ապացուցեց մի բան - որ ինքն արժանի չէր տարիների այն պաշտպանութեան, որ տրւած էր իրեն իմ կողմից: Նա այժմ էլ քեզ ծանօթ մարդու գործակալների հետ է: Խոստովանիմ, որ ես էլ չէի ճանաչում Թափառականին: Այդ դժբախտը քամքով լեցուն մի թորբայ³⁴ է եղել, ոչ թէ մարդ: Յկար է բարոյապէս, կեցուածք չունի եւ այդ իսկ պատճառով դաւող, եւ վատերին գործակցող: Եթէ այդ մարդը տղամարդ լինէր - մինչեւ հիմա տասն անգամ աւճմասպան եղած պիտի լինէր կամ էլ պատժած պիտի լինէր իրեն ամբողջ տասը տարի ահաւոր կասկածանքի տակ պահողներին: Այդ մարդը, որն առաջին օրերին ամբողջ ընտանիքով նետուեց Ցեղակրօնութեան աւազանը՝ այժմ գործում է Ցեղակրօնութեան դէմ՝ միացած մի քանի փուշտերի: Դեռ չմեռած՝ մեռնողների թիւն պատկանում է եւ այդ խեղճը: Նա էլ է կարծում, որ ագռաւի իր ծիրտը բաւական է, որ ծովն ապականի: Կախակայւած է 2 տարով: Արժանի չէ ոչ թէ բարեկամութեանդ, այլ բարեւիդ:

Համբոյրներով՝ Նժդեհ

1936, 25 յուն.

Սօֆիա

Քանի Վահանը հող է, ինձ գրիր յաճախ:

Սիրելի Օհաննես,

Ստացայ նամակդ: Գրում եմ քեզ որոշ բաներ, որոնք պետք է մնան - առայժմ միայն քո սեփականությունը: Գրում եմ, որ իրազեկ լինես, եւ ըստ այնմ վարես «նաւը»:

1. Երեւի չես հետեւում «Յառաջ»ին, այլապէս պետք է գիտցած լինէիր այն, որի մասին որ գրում եմ քեզ: «Յառաջ»ի 24 յունիս համարի մէջ երեւացին Սուրենի «Բաց նամակներ»ը: Սուրենը - Դրօն է: Նա նոր երգ է սկսել երգել... «Մենք պարտաւոր ենք մոռանալ մեր թշնամութիւնը նրա հանդէպ (խօսքը այսօր Հայաստանում նստած բոլշեւիկեան ոյժի մասին է): Մենք պետք է վերջ տանք մեր հակառակութեան: Պետք է հաշտուինք»... եւ այլն:

Նա գրել է, որ «մեր պայքարը աւելորդ է եւ եթէ կուզես մենք չենք հասկանում մեր ազգային եւ քաղաքական շահերը»...

Ինչպէս տեսնում ես - դա նոր օրիանտասիոն է, որն ընդունելու դէպքում Դաշնակցութիւնը պետք է մեղայ ասէ Քաջագնունուն, որ «յիմարութիւն» ունեցաւ ժամանակին չընդունելու «Դաշնակցութիւնը անելիք չունի»ն: Գիտես, որ Սուրենը ոչ մտաւորական մէկն է, ոչ էլ քաղաքական] խորհողութեան տէր, որ նման բաներով զբաղւի:

Նրան թելադրել են, եւ նա էլ անխորհուրդ կերպով հրապարակ է նետել նոր «Դաշնակցութիւնը անելիք չունի»ին:

Գիտես, որ նման խնդիրներ կարող են յարուցւել միայն մեր ընդհանուր ժողովներում, եւ որ միայն ընդհ[իանուր] քաղ[աքականութիւնը] կարող է Դաշնակց[ութեան] քաղ[աքական] գիծը փոխել:

Գիտես, թէ ո՞վ է - մութի մէջ - կանգնած Սուրենի թիկունքում: Սուրենը մինչեւ վերջերս կզբաղւէր իր սեփական գործերով, սակայն, մեկէն եւ անսպասելի կերպով ելաւ ասպարէզ:

Երբ Վ-նը³⁵ «Դաշնակցութեան օրայ»³⁶ առթիւ անցեալ տարի Ֆրանսայում կճառէր՝ «Հայ Հայրենիքն է հայի համար եւ ոչ թէ հայը՝ հայրենիքի - այս է Դաշնակցութեան դաւանանքը: Հայ անհատը ամենից առաջ, եւ ամէն բանից վեր»... Երբ այսպէս կհասկացւէր Դաշնակցութիւնն ու իր դաւանանքը, իսկապէս որ պետք է ընդունենք, թէ «մեր պայքարը աւելորդ է»: Վ-եանի համար Հայրենիքը միջոց է, անհատը՝ նպատակ: Նրա համար Հայրենիքը երկրորդական բան է, անհատն է «ամէն բանից առաջ եւ ամէն բանից վեր»: Միջոց - Հայրենիքը չի պաշտօնի, եւ նրա համար չեն մեռնիր: Նպատակ - անհատն է սուրբը, «ամէն բանից վեր»ը, գերագոյնը:

Միջոցը միշտ էլ ծառայել է նպատակին: Եւ որովհետեւ ըստ իր եութեամբ հակադաշնակցական «դաշնակցական» Վ-եանի՝ Հայրենիքը միջոց է, նա պիտի ծառայի եւ մեռնի զգւելի անհատի, պատահական հայ կարապետի համար: Նման միջոց - Հայրենիքը պետք է կործանւէր եւ կործանւեց: Նմանը պետք է անցնէր Հայրենիքների մասին աւելի բարձր բարոյական հասկացողութիւն ունեցող թուրքի եւ բոլշեւիկի ձեռքը, եւ անցաւ: Վ-ի քարոզած Հայրենիքը սովորական շուկայ է, ապրուստի միջոց «ամէն բանէ վեր» անհատի համար, իսկ նմանը չէ կարող ապրել որպէս Հայու Հայրենիք, դա կմեռնի, եթէ չմեռաւ Վ-եանի «բարոյական»ը: Միջոց - Հայրենիքը (ինչպիսի պղծութիւն) կարող է միշտ էլ մնալ օտարի ձեռքը, կբաւ, որ այդ օտարը աւելի զօրաւոր լինի, քան է Հայը այդ երկրի պատմական տէրը: Ահա՛ թէ ինչու Վ-եանի աշակերտ Սուրենը գրում է «մեր պայքարը աւելորդ է»: Արդարեւ, ինչու՞ պայքարիլ, երբ ընդունել ենք, թէ Հայրենիքը միջոց է միայն անհատն ապրեցնելու: Պայքարը պահանջում է զոհեր, զոհողութիւններ, իսկ այլասիրաբար, հայրենասիրաբար զոհում, զոհաբերում է միայն նա, ո՞վ Հայրենիքը համարում է գերագոյն նպատակ, իսկ անհատը՝ միջոց - Հայրենիքն ապրեցնելու համար:

Զերկարեն այդ մասին, որպէս բարձր սրտի եւ ցեղային բարոյականի տէր՝ դու չես կարող չընդունիլ, որ Ս-ի եւ Վ-ի օրիանտացիան եւ բարոյական ըմբռնումը սահմանւած են սպանելու Դաշնակցութիւնը, որպէս յեղափոխա-մարտական ոյժ, եւ ընդմիշտ թրքօբոլշեւիկի ձեռքը թողնելու մեր Հայ Հայրենիքը:

2. Կարդացի Վ-ի³⁷ «հրաշագործութեան» մասին Հարաւ[ային] Ամերիկայում: «Մեծ խանդավառութիւն է ստեղծել», «խօսել է ռադիօով», «լուսանկարել է», «տեսակցութիւն է ունեցած օտար թերթերի խմբագիրների հետ», «օտար թերթերը դրած են մեր ընկերոջ լուսանկարը» եւ նման այլ բաներ: Այս բոլորի արդիւնքը - ոչինչ, բացարձակապէս ոչինչ: Մի հատիկ առողջ գաղափար է տրւած Հարաւային Ամեր[իկայի] հայութեան, նորահաս սերունդն է կազմակերպւած - ո՛չ: Հնարակեղծ, խաղաղասիրական քարոզներ է տւել: Ասել է «սիրեցէք զմիմեանս», «համերաշխութիւն» է քարոզել: Յետո՞յ: Ի՞նչ է փոխւել: Քաղաքական գործիչի համար շառլատանութիւն է՝ խօսել համերաշխութեան մասին, որին չէ հաւատում: Եթէ քաղաքական խորհողութիւնից զուրկ չէ գործիչը, եթէ շառլատան չէ՝ չի խօսի այնպիսի բաների մասին, որոնց ինքը չէ հաւատում, որոնք չեն կարող իրականանալ: Հակադաշնակցական հայութիւնը շնորհիւ երկու բանի - ա) իր հոգեբանութեան, եւ բ) Մոսկուայի - մեզ չի մօտենայ քաղաքականապէս, չի հաշտւի մեզ հետ: Այդ տարրական ճշմարտութիւնը պետք է հասկանալ: Իսկ հասկանա-

լով այդ ճշմարտութիւնը՝ ելնել շառլատանաբար կեղծ եւ աժան հաշտութիւն քարոզել, ասել է՝ պահանջել, որ Դաշնակցութիւնը մօտենայ, համերաշխի հակադաշնակցական տարրերի հետ, ասել է՝ աշխատել, որ դաշնակցականը ռամկավարանայ, բուլշեւիկանայ, տկարանայ գաղափարաբանօրէն եւ քաղաքականապէս:

Վի պրոպագանդը՝ իր էութեամբ հակադաշնակցական է: Նա քաղաքական խուժանավարութիւն է, գաղափարախօսական անազնութիւն, բարոյական քծնութիւն, որով դաշնակցականը մատնում է իր գաղափարային խեղճութիւնը եւ հակառակորդի կեղծ բարեկամութիւնը մուրում, փնտռում: Դա քաղաքական պրոպագանդ չէ, այլ քաղաքական «քաւոր Պետրոսութիւն», որով կարելի է մի հատիկ բան կատարել - այն է տկարացնել եւ զգւելի դարձնել Դաշնակցութիւնը:

- Այդ մարդու բարեկամները, որոնք պատկերամարտիկ կտրած՝ Նժդէի պատկերի դէմ կպայքարեն, ի՞նչպէս թոյլ տւին, որ իրենց տէրը լուսանկարի եւ իր լուսանկարը օտար թերթերին տայ:

Շառլատանները ... արժէ՞ աւելին խօսիլ նրանց մասին:

Այս տողերը գրում են, որ իրենց տիրոջ արժանի ծառաների «քաւոր Պետրոսներ»ը աւելի լաւ հասկանաս:

Վահանի³⁸ հետ անպայման տեսնւիր եւ երկարօրէն խօսիր հետը: Առանց նամակս իրեն կարողալու՝ իմ մտքերը, որ քո մտքերն են, յայտնիր իրեն:

Հասկացուր, որ մենք Դաշնակցութեան մէջ սրբութիւն եւ բարձր կրօնականութիւն կղնենք, միւսները Դաշնակցութիւնը դարձրին հասարակ կազմակերպութիւն, որ մեր քարոզած Դաշնակցութեան կը մօտենայ նորահաս սերունդը, իսկ միւսների քարոզածէն՝ կխորշի, կը փախչի:

Վահանին խօսիր Վ-նի՝ Հայրենիքի մասին յայտնած գաղափարի, եւ Սուրէնի նոր օրինատացիայի մասին: Հասկացուր, թէ սրանք քաօս են ստեղծում, հոգեւոր քաօս Դաշնակցականի գլխում: Թելադրէ Ցեղ-[ակրօն] Ուխտերի վարչութեան, որ նրան հրաւիրեն իրենց մի նիստին եւ խնդրեն, որ Վահանն աշխատի «Յուսաբեր»ի միջոցաւ ժողովրդականացնելու Ցեղակրօնութիւնը: Աշխատիր սպառել տալ «Ցեղ եւ Հայրենիք»ը³⁹: Հայկի⁴⁰ դէմ եղածը ծանօթ խմբակի⁴¹ դաւն է: Շուտով կկարգադրւի խնդիրը: Դաւի մանրամասնութեանց մասին կգրեն շուտով: - Այստեղի Գթութեան խաչի շրջանային վարչութիւնը, որի 3 տղամարդ անդամները (2-ը կանայք են) ալաւածւած են 2-ական տարով - գաղտնաբար գրած են տեղիդ Կ[արմիր] Խաչի կենտրոնական վարչութեան, թէ Նժդէի ծանր հիւանդ է, չէ կարող մասնակցել Գթ[ութեան] խաչի շրջանային ժողովին - որով՝ կխնդրեն, որ իրենց

ներկայացուցիչ նշանակեն Թափառական առաւ-փախաւին: Թափառականի այդ լրբութիւնը բացւած է եւ գրգռութիւն առաջացրած շրջանում: Տիկ. Սիրանուշին անմիջապէս յայտնիր, որ սրբագրէ եղած սխալը:

Համբոյրներով՝ Նժդէի

1936 թ. սեպտ. 1

10.

1 նոյեմբեր 1936թ.
Սօֆիա

Սիրելի Օհաննէս,

Էլի ծուլացար, չէ՞ս գրում: Որպէսզի չմոռանաս, որ ընկերական բաղդը պարտականութիւն ունիս ինձ գրելու պարբերաբար՝ որոշում ան գրելու ինձ երկու ամիսը մի անգամ, եւ տղաներէն մէկին յուշարար նշանակիր, որ մոռացութեանդ դէպքում քեզ յիշեցնէ որոշումդ: Եղա՞ւ: Այս մէկ: Այժմ լսիր երկրորդը: Սիրելիս, ինչպէս երեւում է մեր այս լիրբ աշխարհում միայն Օգանեանը⁴² չի փոխւում: Վերջերս, անսպասելիօրէն [Հ.Յ.Դ.] Բիւրօն մի գրութիւն ստացայ, որով կտեղեկացնեն, թէ Ամերիկայի մեր կ[ենտրոնական] կոմիտէն գրած է իրենց, թէ Նժդէի մեր Ամերիկայի որոշ ընկերներուն յանձնարարած է [տարածել] «մեր շարքերէն վտարւած» Հայկ Ասատրեանի «Ցեղ եւ Հայրենիք» պարբերաբերքը: Այդ մասին Փարիզէն ինձ գրած էր նաեւ Նաւասարդեանը: Ես երկու օր առաջ գրեցի Ամեր[իկայի] կ[ենտրոնական] կ[ոմիտէ]ին, որ ինքը թիրիմացութեան մէջ է, որ «Ցեղ եւ Հայրենիք»ը խմբագրում եւ հրատարակում է ոչ թէ Հայկ Ասատրեանը, այլ դաշնակցական Ներսէս Աստուածատրեանը: Հայկ Ասատրեանը աշխատակցող մըն է, եւ ուրիշ ոչինչ: Դաշնակցական մամուլի որոշ օրգանների մէջ ոչ-դաշնակցական աշխատակիցներ միշտ եղել են: Հայկ Ասատրեանի աշխատակցութեան համար պաշտօնական խնդիր յարուցելը արդարացում չունի: Ի՞նչ կարիք կար աղմուկ հանել, երբ կարելի էր գրել ինձ եւ լուսաբանութիւն ուզել:

Գիտեմ, որ եղածը սիրտ պղտորելուց զատ ուրիշ բանի չի ծառայի: Այս ահաւորօրէն ծանր եւ պատասխանատու ժամանակներուն մանրութով զբաղւելը մեղանչում է Ցեղի եւ Հայաստանի դէմ: Դէ՞մ էին «Ցեղ եւ Հայրենիք»ի տարածման Ամերիկայում, կարող էին գրել Ներսէս Ասատրեանին⁴³, որ չուղարկէ այլեւս: Իմ հիւանդութեան օրերին ինձ խնդրեց Ներսէսը, եւ ես էլ ամառանոցից մի քանի ընկերների մի-մի բացիկով յանձնարարեցի ծանօթ պարբերաբերքը այն

գիտակցութեամբ, թէ նա կծառայէ մեր ցեղակրօն պրոպագանտի գործին: Ինչ որ է, թուրքէն առաջ, այդ հոգեւոր մանրութիւնը, մանրօրէն բշտամանելու զգուշ տկարութիւնը պիտի սպանեն մեր ժողովուրդը:

Չգրեցիր Վահանի հետ ունեցած վերջին տեսակցութեանց մասին: Նորմ եկա՞ւ:

Հ[այ] Կ[արմիր] Խաչի կեդր[ոնական] վարչութեան հեռագիրը ժամանակին ստացւեց, սակայն հին վարչութիւնը ժողովատեղիէն փախաւ եւ մի մասնաւոր տան մէջ, Սօֆիայէն դուրս, «շրջանային ժողով» խաղաց: Մանրամասնութեանց մասին տղաները կգրեն քեզ: Գիտցիր, որ Բալկանի⁴⁴ բշտամիները յաջողել էին մութի մէջ մոլորեցնել նաեւ Հ[այ] Կ[արմիր] Խաչի կ[ենտրոնական] վարչութիւնը: Աշխատում է դեմոնը: Շրջ[անային] ժողովը, որը տեղի պիտի ունենար (ըստ կանոնագրի) մայիսին, շրջանի պահանջով տեղի ունեցաւ հոկտեմբերին: Թայֆան վճռած էր ձեռքից չտալ դէկը՝ անպատիժ մնալու նպատակով: Հակադաշնակցական բոլոր կազմակերպութեանց հետ հացի ներքին բարեկամութիւն է մշակած: Այժմ միացած Բարեգործականին՝ կուզեն խաբել Հ[այ] Խաչի կեդր[ոնական] վարչութիւնը եւ քաշել նրանից 650 դոլարը՝ Բարեգործականի կոմտրոլի տակ անցած Գէորգ Մեսրոբի ճեմարանի շրջանի համար:

Բարեւում է Եփիմէն: Համբոյր երեխաներին: Բարեւ Մարիամին: 1936, 1 մայիս, Սօֆիա:

Համբոյրներով՝ Նժդեհ⁴⁵

11.

7 յուն. 1937թ.
Սօֆիա

Սիր[ելի] ընկերներս՝ Օհաննէս, Ասկր⁴⁶ եւ Յակոբ,

1. Գիտէք, որ Յեղակրօնութիւնն էլ ունեցաւ իր ներքին բշտամիները: Հայկական հրէշային նախանձը եւ տգիտութիւնը, որոնք պատճառ դարձան, որ Յեղակրօնութիւնը հնարաւորութիւն չունենայ դուրս գալու իր ծննդավայրէն՝ Ամերիկայէն եւ տարածելու Հայոց սփիւռքի մէջ: Մեր նորագոյն պատմութեան մէջ ես չգիտեմ աւելի մեծ դաւաճանութիւն՝ կատարած մեր ցեղի դէմ - քան այն, որ հայկական կոյր նախանձն ու տգիտութիւնը կատարեցին Յեղակրօն շարժման դէմ:

Այդ շարժման մէջ մէկն իր Հոգեւոր մահը տեսաւ, երկրորդը՝ իր ազդեցութեան տկարացումը Դաշնակցութեան մէջ, երրորդը՝ մեր Ուխտերի մէջ ցեղի խռովքի փոխարէն, մատ ու քուէներ տեսաւ, սարսափեց, ապա սկսեց դաւել նրա գոյութեան եւ ծաւալումի դէմ: Եւ այդ

խսկ պատճառով մեր ստեղծած ջահէլ, ցեղանորոգ եւ փրկարար շարժման ճակատագիրն եղաւ այն, ինչ որ կուգէին թուրքն ու բոլշեւիզմը - մեր ցեղի օրւայ երկու մահացու բշտամիները: Այսօր Յեղակրօնութիւնը հող գտած կլինէր մեր բոլոր գաղութներում, ամէն գաղութ ստեղծած կլինէր ուխտածների իր լէգէօնը, այսօր մեր թիւը հասած կլինէր տասնեակ հազարի, եթէ մեզ յաջողէր ժամանակին զինաթափել ներքին չարութիւնը՝ տգէտ ու նախանձալի:

2. Հայոց սփիւռքի մէջ գոյութիւն ունեցող երիտասարդական կազմակերպութիւնների մէջ կայ միայն մէկը, որ անսխալ կերպով քարգմանում է մեր ցեղի կամքը - լինել ուժեղ, էլի ուժեղ, միշտ ուժեղ՝ չկորչելու համար: Յեղակրօնութիւնը - դա ցեղային ոյժի, հպարտանքի եւ հերոսականութեան կրօն է: Այդ իսկ պատճառով Յեղակրօն Ուխտերը կծգտեն դառնալ մի ուժաստեղծ գործօն սփիւռքի հայութեան մէջ. նաեւ՝ դառնալ միութեան եւ համերաշխութեան մի գիծ, որովհետեւ ոյժը միացուցիչ ազդակ է: Գաղութահայութեան դժբախտութեան, նրա անհամերաշխութեան, նրա ներքին իրեքակերպութեան պատճառներից մէկն էլ՝ իր ծոցի մէջ գործող կազմակերպութիւնների գաղափարախօսական եւ թւական տկարութիւնն է: Խորապէս ազդելու, պատկառանք, միութիւն, համերաշխութիւն պարտադրելու աստիճան եւ ո՛չ մէկն է բաւականաչափ զօրաւոր: Գոյութիւն ունեցողներից ամենահինը՝ Հոմընդմենը, իրաւ, է՛ ու կմնայ զուտ մարզական մի կազմակերպութիւն, որը երկուսուկէ տասնեակ տարիների ընթացքին չկարողացաւ հասկանալ, որ սպորտը մարմնակրթանք չէ միայն, այլ եւ Հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան գործին սատարող մի զօրաւոր ազդակ: Մի նոր սերունդ, վտանգի՝ սերունդ, որը ոչ թէ միայն պաշտէ իր Յեղը, այլեւ քաղաքականապէս ծառայէր ու մեռներ իր Հայրենիքի համար:

Հոմընդմենը եղաւ հոգեբանօրէն չէզօք, քաղաքականապէս դիմազուրկ, ու անտարբեր դէպի նոր ժամանակի բարձր պահանջները: Նա իր գործունէութեան մէջ դրեց նպատակի չնչինութիւն, հաստ սրունքներ, իղեազուրկ զբօսասիրութիւն: Միայն հասկացւած ու կիրարկւած սպորտը տանում է նարցիսիզմի - ինքնասիրահարութեան: Էականը հոմընդմենականի համար - դա սպորտային թատերականութիւնն է, ծափահարելու տենչը, ամբոխից խլած աժան դափնին: Նա չի հասկանում, որ բաւական չէ սիրել սպորտը - սպորտին պէտք է միացնել նաեւ սպարտականը, պէտք է զինւոր լինել, Յեղի եւ Հայրենիքի զինւորը: Ուրիշ ազգերի մօտ մարզադաշտը հանդիսանում է նախադուռը ռազմադաշտի: Նրանց մօտ մարզարուեստը ծառայում է ռազմարուեստին, որով մարզիկը դառնում է մարտիկ: Այսօր ողջ

աշխարհում - բոլոր պետութեանց մէջ մարզական եւ այլ կարգի դաստիարակութեան խնդիրը դրւում եւ լուծւում է Հայրենիքի եւ Յեղի պաշտպանութեան խնդրի կապակցութեամբ: Ամենուրեք սպորտին տրւած է ազգային բնոյթ: Մեզ մօտ միայն փոխառիկ սպորտը ազգային իդէոլոգիա չունի: Եւ հենց այդ է պատճառը, որ մեզանում սպորտային գրականութիւն, մշակոյթ չէ ստեղծւում: Մեզանում դա կիրարկւում է մեքենաբար: Հայ մարզականին ցայսօր յանցապարտօրէն պակասում է երեք բան - Հայաստանին եւ Հայ Յեղին սպառնացող Մեծ վտանգի գիտակցութիւնը, Մեծ Նպատակը եւ Մեծ Նւիրումը - Ուխտը:

3. Նորահաս սերունդին վերաբերող ամէն կազմակերպութիւն - անկախ իր քաղաքական դաւանանքէն - եթէ աշխարհ եկած չէ ցեղի անուճով - անպէտք է հայրենիքի համար: Նա, որ Յեղակրօն չէ՝ ոյժի չի՝ վերածիր: Նա, որ Յեղակրօն չէ՝ կմնայ առանց մարտական խմորի, կմնայ անմարտունակ - ռազմիկ չի՝ դառնայ: Ռազմիկ, հրաշունչ ու յաղթական ռազմիկ լինելու համար բաւական չէ անգամ դաշնակցական լինելը, քաղաքականապէս անհրաժեշտ է դաշնակցական լինելը, նաեւ պատիւ է դա, բայց մեր դաշնակցական դաւանանքին պէտք է միացնենք ցեղի խռովքը, յաւիտենականի զգացումը, պաշտամունքը՝ կատարեալ մարտիկ դառնալու համար: Դաշնակցութիւնը չէ ունեցած մի հատիկ մարտիկ, որ ցեղակրօն, ցեղաշունչ, ցեղահոգ չլինէր: Անցեղաճանաչ ու անցեղապաշտ կազմակերպութիւնները - մասնաւորապէս նորահասին պատկանողները - հեշտութեամբ դառնում են ներքին չարիք, նրանք դիմանիկ նպատակի ու խանդավառիչ գործերի պակասի շնորհիւ դառնում են հոգեւոր ճահիճ, եւ այսպիսով թունաւորում իրենց մատղաշ անդամների միտքն ու զգացումը: Այդ ճահճացած կազմակերպութիւնները՝ իրենց մէջ առնելով ցեղի քահել զաւակները՝ նրանց կտրում են ցեղի հոգեւոր կաթէն, որով եւ հեշտացնում վերջինների վատասերումը: Նրանք նմանում են այն հոտած ճահիճներին, որոնք առնում են իրենց մէջ գետ ու առուակների վճիտ ջրերը եւ հոտեցնում: Հայօրէն դաստիարակելու կարօտ ամէն էակ - մանուկ, պատանի, երիտասարդ - կարիք ունի իր յաւիտենական մօր ծծին, իր ցեղին: Արդ, թէ ինչո՞ւ պէտք է ողբալ ճակատագիրն այն բոլոր դժբախտների, որոնք դեռ միացած չեն Յեղակրօնութեան: Պէտք է ողբալ այն բոլոր կազմակերպութեանց ապագան, որոնց հոգեւոր կեանքը լեցնում են փոքրիկ նպատակը, նոյնքան փոքրիկ գործերը եւ «կրիայի քայլերի» խղճուկ պրոպագանդը: Չէ՛ կարելի քահել լինել - պատանի ու երիտասարդ լինել - եւ ցեղակրօն չլինել: Հոգեւոր ծերեր են նմանները: Ով ուզում է - սա պէտք է ընդունել որպէս օրէնք - ով ուզում է ոյժի վերածել

եւ իր ցեղի դիմադրական ոյժն աճեցնել՝ մի տեղ, մի՛ միայն մի տեղ ունի - Յեղակրօն Ուխտերը:

4. Ներքին թշնամիները - սուտ դաշնակցականը ու պակասաւոր հայը - Յեղակրօնութեան դէմ կգործածեն վատութեան հետեւեալ զենքերը՝

ա. «Յեղակրօնութիւնը յարմար է միայն ամերիկահայութեան պայմաններում: Այսպէս թութակողները - մտքի անազնութեամբ տառապողները - կուզեն կեղծել, որ միայն Ամերիկայի մէջ վտանգւած է մեր նորահաս սերունդը, երբ նոյնը հաւասարապէս վտանգւած է մեր բոլոր գաղութներում՝ Թաւրիզէն մինչեւ Փարիզ, Սուրիայէն մինչեւ Բալկանները: Ամենուրեք հայ մանկտին ու պատանեկութիւնը՝ ցեղօրէն անինքնաճանաչ տառապում է ստորադասութեան, անլիարժեքութեան, նուաստութեան գիտակցութեամբ:

բ. «Յեղակրօն Ուխտերը Դաշնակցական պատուաստը չեն ընդունած»: Այդ գրպարտութեան հեղինակները հանդիսացան նախ տեղիդ մէկ երկու դատարկապորտ կիսամտաւորականները, որոնք ուզեցին [Հ.Յ.Դ.] Բիւրօն եւ արտասահմանի մեր մարմինները նախապաշարել:

գ. «Դաշնակցութիւնը ուխտ մըն է ինքնին եւ պէտք չունի յաւելածական ներարկումներու»: Այստեղ այլեւս ամենատգիտականութիւնը չէ, որ հաշում է Յեղակրօնութեան դէմ, այլ պօլսաշունչ, լըվանթէն կիսամտաւորականը, որի սուտ սոցիալիստութիւնը դէմ է Յեղին, Յեղակրօնութեան: Անցեղաճանաչը պակասաւոր դաշնակցական է, անկախ իր տարիքէն: Բացի այդ՝ ցեղը մարդկային նորահաս սերունդի համար, համաշխարհային պատերազմէն յետոյ, ստացած է հոգեբանական զօրաւոր գրաւչութիւն, դա դարձած է մի փրկարար *idée force* - «զաղափար զօրութիւն»:

դ. «Կարելի է - չարաբանում են ներքին թշնամիները - առանց ցեղակրօն անուանել նորահաս սերունդը ցեղապաշտ դարձնել»: Այդ պնդումի մէջ ե՛ւ շառլատանութիւն ե՛ւ վատութիւն կայ: Դա ասել է՝ մէկին կարելի է քրիստոնեայ դարձնել առանց Քրիստոսի եւ քրիստոնեութեան: Սրանք էապէս անուան դէմ չեն միայն, այլ՝ ցեղի, Յեղակրօնութեան: Յաջողեցա՞նք այսօր անունը փոխել տալ, վաղը այլեւս վրան բաց կերպով կհալածեն մեր դաւանանքն ու նորահաս տարիքը:

զ. Արտասահմանի ուխտերը, հեռաւորութեան պատճառով, չեն կարող ղեկավարել [Հ.Յ.Դ.] Ամերիկայի կ[ենտրոնական] վարչութեան կողմից: Սնանկ է եւ այս միտքը:

Հապա Պարսկաստանի, Սուրիոյ, Եւրոպայի եւ Բալկանների «Գթութեան խաչերը» ինչպէս են ղեկավարում Ամերիկայի կենտրոնական] վարչութեան կողմից:

է. «Ուխտերն աւելի Նժդեհին են կապւած, քան Դաշնակցութեան» - այդ պրովակասիոնի հեղինակներին դուք ճանաչում էք տեղիդ վրայ, որոնք մեր շարժման դէմ դաւել սկսեցին նրա գոյութեան հէնց առաջին օրերից: Վերջերս գրեցի տեղիդ կենտրոնական կոմիտէին որ գործածութիւնից հանէ իմ պատկերը կրող դրոշմանիշը: Գուցէ այսպիսով բաւարարուեն հայկական նախանձն ու փոքրոգութիւնը եւ դադարեն դաւել Ցեղակրօն շարժման դէմ:

Չերկարեն: Մատնանշածներէս աւելի՛ են հակացեղակրօն չարութեան զենքերը: Նկատի առնելով այդ ամէնը, դուք, որպէս ուխտերի ղեկավարներ, ձեր սրբազան պարտականութիւնը պէտք է համարէք՝

1) Պատգամաւորական ժողովների մէջ ամենայն վճռականութեամբ [դատապարտել] Ցեղակրօնութեան դէմ դաւող բոլոր չկամութիւնները: 2) Ատամներով պաշտպանել ցեղակրօն անունն ու դաւանանքը: 3) Ձգւանքի ու զայրոյթի բանաձեւ քուէարկել տալ Բուքրէշում լոյս տեսնող հոսոսաշունչ «Արագ» թերթուկի հակացեղակրօն ելոյթի դէմ: 4) Աշխատել, որ H.[ayrenik] Weekly-ն պրոպագանդ տանի Ցեղի-Ցեղակրօնութեան գաղափարների համար: 5) Խնդրել «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագիրներին, որ տեղ չտան ծպտուած հակացեղակրօնների գրուածքներին (վերջերս «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ լոյս տեսաւ Արմէն կոչւած (Յովհաննէս) Դեվէճեան՝ քշուած Բալկանէն, եւ այժմ Բուքրէշում միացած Սիրունի⁴⁷-Սարունի⁴⁸ հակացեղակրօն թայֆային) գրչի շառլատանի մի գրութիւնը Ցեղի մասին, որը էապէս ուղղւած է Ցեղակրօնութեան դէմ):

6) Ուխտերը մղել զբաղւելու առաւելապէս օդաչուական սպորտով, պարաշուտիզմով:

7) Շարունակել - մեծ թափով - նորահաս սերունդի զօրահաւաքը Ցեղակրօնութեան դրօշի տակ:

Համբուրելով ձեզ՝ յաջողութիւն կմաղթեմ ձեզ:

Նժդեհ

1937, 7 յուն. Սօֆիա

12.

6 ապրիլ 1937թ.
Բուքրէշ

Սիր[ելի] Օհաննէս,

Գեւորգի նամակից իմացայ, որ դեռ չես ստացած քեզ գրածս նամակը: Այժմ ստացած կլինես: Յուսով եմ, որ քեզ լատուկ վճռականութեամբ կգործադրես գրածներս: Մեր կուսակցութեան բարձունքներուն աւելի ապականութիւն կայ, քան տեսնում ենք: Միայն վերջին 5-6

ամիսների ընթացքում տեղի ունեցած հոգեւոր այլանդակութիւնները կբաւեն զգուանքով ու զայրոյթով լեցնելու ամէնէն հաւատաւոր ու մեղմ դաշնակցականին: Վահան Փափագեան - նախկին Բիւրօի անդամ - «Վէմ»ի մէջ լոյս ընծայեց իր յուշերը Տարօնի մասին: Իր յուշերի մէջ այդ մարդը Ռուբէն Տէր Մինասեանին դուրս է բերել իբրեւ ժողովրդասպան: Միեւնոյն «Վէմ»ի մէջ Ս. Վրացեանը բարոյապէս սպանում է Ռուբէնին - Տարօն աշխարհի ղեկավարութեան բացարձակ անկարողութեամբ: Սրանով չբաւականացան: Ռուբէնի մի գրքոյկի առթիւ՝ Վրացեանը իր ամսագրի մէջ մի կրքոտ յարձակումով բարոյապէս տրորում է Ռուբէնին՝ վերջինիս անամելով հիմնական ձեւակերպւած մտքերից զուրկ, հակագիտական, «վիճելի, տարօրինակ», բուլշեւիզմն արդարացնող, «քաջազունի» եւ այլն եւ այլն: Թոյն ու թշնամանք - ահա՛ թէ ինչով է թաթախւած Վրացեանի գրախօսականը: Վրացեանը գիտէ, որ Ռուբէնը Բիւրօի անդամ է, որ նման հրապարակային ելոյթներով նա մատնում է Բիւրօի եւ իր միջեւ գոյութիւն ունեցող թայֆայական կռիւը, որ դրանով շարքերը գրգռում է Բիւրօի դէմ եւ զենք է տալիս հակադաշնակցական տարրերի ձեռքը՝ Դաշնակցութիւնը հարուածելու համար:

Թշնամութիւնը այնքան զօրաւոր է այդ մարդկանց միջեւ, որ դժարանում են զսպել իրենց ախտաւոր կիրքը, եւ մատնում են, թէ Դաշնակցութիւնը ղեկավարութիւն չունի, թէ ղեկավարները իրար են կրծում եւ այլն: Եւ այդ այն ժամանակ, երբ քեմալական թուրքիոյ մէջ նոր օրէնքով, 16-ից մինչեւ 64 տարեկանը, երկսեռ, յայտարարւած է զինւոր, երբ թուրքիան ձի է նստել աշխարհի այս խռով օրերին:

Ինտրիգանը անկախ իր տարիքից եւ կարողութիւններից, չէ կարող ղեկավար լինել թայֆա ստեղծողը, եւ թայֆայի քուէներով իւր ընտրութիւնը ապահովելու ձգտողը չէ կարող մնալ կուսակցական ղեկավարութեան մէջ: Եթէ 15 տարի հաց ու հանգիստ փնտռողը եւ ամէն ընդհանուր ժողովի նախօրեակին արհեստական կերպով շրջաններ խառնշտկողը չէ կարող Բիւրօի անդամ լինել: Այդ դաւամտութեամբ հիւանդ մարդիկ պիտի հասկանան, որ չէ կարելի շարքերը նախիր համարել եւ մութ մեքենայութիւններով կուսակցութեան ղեկը իրենց ձեռքին պահել: Ով պատրաստ չէ, ով հաղորդւած չէ՝ ամէն վայրկեան մեռնելու Հայաստանի համար, պէտք է համարուի կենդանի դիակ՝ մեռեալ Դաշնակցութեան եւ Հայութեան համար: Այդ դաւադիրները, այդ կենդանի մեռեալների օձաթոյն նախանձը պատճառ դարձաւ, որ Ցեղակրօնութիւնը մնայ միայն Ամերիկահայութեան սեփականութիւնը, որ ցայսօր անկազմակերպ մնայ գաղթաշխարհի նորահաս սերունդը:

Թուրքն ու բուլղերը կուզէին մեզ տեսնել այս անկեալ վիճակի մէջ, իսկ այդ անկեալ վիճակում է հայութիւնը մեր դաւադիրների քաղաքական դատարկապորտութեան շնորհիւ: Գիտցիր, որ Վրացեանը վրան բաց կերպով կռիւ է յայտարարել օրւայ Բիւրօին: Ռուբէնը ինչ-ինչ հաշիւներով հրաժարուում է ընդունել Վրացեանի մարտահրաւերը: Վրացեանի կատարածը մի ռազմախաղ է: Նա ճգնում է ամէն գնով, ընդհիւանուր ժողովում փրկել իր Բոստոնի ծանօթ 3 դաւադիրներին, որոնց դաւաճանութեան երեսէն Ամերիկայի մեր կազմակերպութիւնը մատնւեց անհաշիւ մեռեալ ծախքերի եւ դեռ երկար ժամանակ պիտի աշխատի քաւել 3 սրիկաների մեղքը: Մօտենում է ընդհիւանուր ժողովը եւ ներքին վատութիւնները ակտիւացած են:

Սուրի մէջ գործի են դրած բոլոր ժանգոտ զէնքերը - կաշառում, խոստում, սպառնալիք եւ այլն: Այս ճամբով են ուզում շէֆութիւն ձեռք բերել նրանք, որոնք հայոց նորագոյն պատմութեան ամենավտանգալից եւ նեղ օրերին՝ տմարդօրէն լքած են ժողովուրդը: Այդ մեռնել չգիտցողներն են այսօր կռադաշտի վերածել մեր ներքին կեանքը: Ամէն գնով ընտրել՝ ահա՛ սրանց կեանքի միակ նպատակը: Իսկ ընտրելուց յետոյ՝ ամէն գնով արգիլել գործելու, ստեղծագործելու, մեռնելու տրամադիր մարդկանց - ահա՛ եւ սրանց միակ գործը: Վրացեանը վերադարձաւ Զարաւայից Ամերիկայէն եւ անմիջապէս այդտեղ ուղարկեց մութ անցեալի տէր Աշոտ Արծրունուն⁴⁹: Այդ լակոտը գնացել էր երկիր, եւ երբ վերադարձաւ, այլեւս կասկածներ կային, որ կարծիրների հետ կապ ունի: Ընդհիւանուր ժողովը սրան ներս չառեց: Վրացեանը տէր կանգնեց (սրա տակտիկան է՝ տէր կանգնել բոլոր տեսակի վատերին եւ օգտագործել նրանց ընկածութիւնը) սրան եւ շահագործեց:

Մի ուրիշին կաշառով անբարոյականացնելէ յետոյ այժմ ուղարկում են Սուրիա, Պարսկաստան: Վերջին տարիները կաշառը դարձրել են զօրաւոր միջոց՝ նիւթապէս ու հոգեպէս աղքատ ընկերներ որսալու: Մարդկանց կաշառում եւ ուղարկում են իրենց թայֆայի համար պրոպագանդ, իսկ իրենց հակառակորդների դէմ բամբասանք անելու: Դա է օրւայ «յեղափոխական» ու «մարտական» գործը: Մենք ասում ենք՝ երբ մեռնելու տրամադիր մարդիկ կան, կարելի է յեղափոխական գործ անել: Նրանք զգացնել են տալիս, թէ իբր աշխարհում անբարոյականութիւն, իսկ իրենց գրպանում դրամ կայ՝ կարելի է Բիւրօի անդամ ընտրել եւ ոչինչ չանել: Չերկարեմ այդ մասին: Էլի կրկնում եմ՝

ա. Ատամներով պաշտպանել Յեղակոն անունը: Անունը փոխելով՝ դաւադիրներն ուզում են սրտից զարկել Յեղակոն շարժումը:

բ. Պատգամաւորական ժողովում ցաւ յայտնել Բիւրօին, որ չօգտւեց Յեղակոն շարժումէն եւ չաշխատեց զայն դարձնելու համագաղութային:

գ. Զայրոյթ յայտնել «դաշնակցական» այն վրացեանական թերթերին, որոնք դէմ արտայայտւեցան Յեղակոն շարժման («Արազ», «Յառաջ»):

դ. Պահանջել ընդհիւանուր ժողովէն, որ համագաղութայնացնէ Յեղակոն շարժումը:

ե. 3-ի կողմից Ամերիկայում նիւթած դաւը հնարաւոր դարձնող Վրացեանի նամակը, խարդախած պատգամաւորական ժողովը եւ Սաչաքլեանին հեռացնելը դարձնել խնդրի առարկայ ընդհիւանուր ժողովում եւ պահանջել դաւադիրների արտաքսումը Դաշնակցութիւնից:

Միայն, միմիայն այս ճամբով կարելի պիտի լինի փրկել Դաշնակցութիւնը իր դէմ գործող եւ զինքը շահագործող մաֆիայից եւ զայն ծառայեցնել Զայաստանին:

Եթէ չընէք այդ՝ մեղանշած պիտի լինէք թէ՛ Դաշնակցութեան եւ թէ՛ Զայաստանի դէմ: Զաւատում եմ, որ կընէք: Գտնում եմ Բուքրէշում: Սպասում եմ վիզայի՝ մեկնելու Եգիպտոս: Ի՞նչ է անում Կոպերնիկը: Նրան էլ գրած եմ: Դաշնակցութեան մէջ բաւական չէ արդար եւ ուղղափառ լինելը: Պէտք է նաեւ ճակատ ունենալ, այլապէս դաւադիր հացապաշտները իրենց հանգիստն ապահովելու համար արդարի դիակի վրայով կանցնին:

Ընկ. Սարգիս Արարատեանի մօտ եմ: Կապէք սրա հետ: Է՛ր, է՛ եւ կմնայ մեր ամենապատրաստած մտաւորականը: Անփոխարինելի է որպէս քաղաքական գործի մարդ: Պիտի ուզէի, որ նրան հրաւիրէիք Ամերիկայ: Գրիր, կապւիր նրա հետ: Ահա հասցէն.

Mr. S. Araradian, str. Stf. Mihaileanu N. 21, Bucuresti, Romania.

Բարեւիր Գաբրիէլին եւ բոլոր ընկերներին:

Համբոյրներով՝ Նժդէհ

1937, 6 ապրիլ, Բուքրէշ

13.

21 ապրիլի 1937թ.
Խստօրէն անձնական է

Սիրելի Օհաննէս,

Երկու օրէն կմեկնիմ Եգիպտոս՝ [Յ.Յ.Դ.] Բիւրօի հետ տեսակցելու: Զգաւոր ու զայրոյթս չափ ու սահման չունի: Զոգեւոր մանրութիւն - մանրօրէն դաւելու, թշնամանելու, նախանձելու ախտէն պիտի մեռնի մեր հին սերունդի այն տարրը, որը հացէն ու նախանձէն զատ ուրիշ բան չը ճանաչեց իր անպտուղ կեանքում: Այդ չարագործ տարրի շնորհիւ Դաշնակցութիւնը դատապարտւած է քաղաքական դատար-

29

կապորտութեան: Այդ տարրը անշնչելի է դարձրել կուսակցական մթնոլորտը, թունաւորել: Ասատուր կոչւած ինտրիգանին Բուլղարիա ուղարկելը կմնայ ամենամեծ վատութիւնը:

Բուլղարիոյ Գթութեան խաչի պատգամաւորները տարիներով եղած են դոքտ. Բարսեղեանը եւ Սեպուհը, եւ սպասելի էր, եւ տարրական շիտակութիւնը կպահանջէր Բուլղարիա ուղարկել Արմենակին կամ Սեպուհին:

(Եթէ կարիք կար մարդ ուղարկելու, եւ ոչ թէ Ասատուրին, որը տարիներով դաւած է իմ եւ Բուլղարիոյ դէմ: Ցաւում եմ, որ տիկին Տեստիգիւլը գիտակցօրէն մոլորանքի մատնեց ինձ: Չէի սպասում: Միթէ նա չգիտէ, թէ ինչ դաւեր կային, կան իմ եւ Բալկանի դէմ: Միթէ չգիտէ, որ Ամերիկայում եղածս ժամանակ, Կ[արմիր] Խաչի պատգամաւորական ժողովներում, իրեն պաշտպանած լինելու համար ծանօթ խմբակին (Ասատուր, Օզան⁵⁰, Յամօ) մեծապէս գրգռած էի իմ անձի դէմ: Ինչպէս կարելի էր Գթ[թութեան] Խաչի խնդրի քննութիւնը թողնել Ասատուր կոչւածին, երբ տիկին Դեստիգիւլը եւ դուք բոլորդ գիտէք, որ Ասատուրը մութ հաշիւներով է ուղարկուում Բուլղարիա: Երկու ամիս է, ինչ այստեղ է եւ Գթութեան Խաչի անունն իսկ բերանը չէ ամել: Նա սպասում է, որ ես մեկնիմ, հեռանամ Բուլղարիայէն, որ իր ուզածի պէս թիւ ու հաղորդագրէ: Տիկին Դեստիգիւլը ինչու՞ գրեց ու հեռագրեց, թէ ես եմ իրենց լիազօրը,- նրա համար, որ երկու օր յետոյ չեղեա՞լ յայտարարէին այդ լիազօրութիւնը: Այդ սպասելի չէր տիկին Սիրանուշէն: Ինչ որ է, չեմ զարմանում, որովհետեւ վաղուց եմ համոզւել, թէ գաղութ կոչւած դժոխքում սուրբն ու սրիկան, ռազմիկն ու սրիկան միեւնոյն արժէքն ունեն: Եւ այդ հայութիւնը հայրենիք կուզէ !?...

[Յ.Յ.Դ.] Ամերիկայի կ[ենտրոնական] կոմիտէն էլ չուզեց չէզոք մնալ, չխառնել Բալկանի խնդիրներին: «Ցեղ եւ Հայրենիք»ի դէմ պաշտօնական խնդիր յարուցողը եղաւ տեղիդ կ[ենտրոնական] կոմիտէն: Նոյնը Բիւրօին պաշտօնապէս հաղորդագրած է նաեւ այն մասին, թէ Նժդեհը յանձնարարած է «Ցեղ եւ Հայրենիք»ը:

Ես գիտէի, որ Օզան կոչւածը իժաբար պիտի խայթէ ինձ: Ծանօթ ինտրիգանի այդ սատակ գործակալը վրէժ է լուծում: Ինձ գրած են, թէ Ամերիկայում եղածս ժամանակ ես աշխատած եմ գոյութիւն ունեցող կողմերէն մէկի համար - ձեր կողմի համար: Այդ «համոզումն» է կայացրած Ամերիկան այցելողները: Ծանօթ խմբակը այսպէս է «լուսաբանել» լիազօրներին եւ գործիչներին: Ես գիտէի, թէ իմ ազդեցութիւնը տկարացնելու համար՝ պիտի դաւեն Ցեղակոծութեան դէմ: Անունի խնդիր չէ: Ոչ թէ անունին դէմ են, այլ ոգուն, գաղափարին, նորին, նոր սերունդին: Կռիւր Ամերիկայի համար է: Իմ դէմ կդաւեն՝

Ցեղ տկարացնելու, ինչպէս Ցեղ կզարկեն՝ ինձ տկարացնելու: Կոպերնիկին «զարկեցին» Ամերիկայի մէջ, կփորձեն ինձ զարկել Բալկանի մէջ: Հին տակտիկա է: Գործ պահանջողը ուղղափառ չէ, իսկ գործ անողը՝ նա՛եւ վտանգաւոր է: Մենք գործ ուզեցինք, եւ գործ արինք - եւ սուտ դաշնակցականների թշնամութիւնն ու թոյնը գրգռեցինք: Յիշու՞մ ես Վրացեանի նամակը գրւած Արսէն Միքայէլեանին Ձեր պատգամաւորական ժողովի նախօրեակին: Այդ նամակի մասին խօսեց Արսէնը Օզանի տանը, իմ եւ Սաչաքլեանի ներկայութեան: Այդ նամակով Վ-ը կոնկրետ թելադրութիւններ կըներ, թէ որոնց պիտի քաշել կենտրոնական կոմիտէի մէջ: Այդ նամակի հիման վրայ խարդախեց ծանօթ պատգամաւորական ժողովը, որի օրինականութեան դէմ ժամանակին բողոքեցին դոքտորը՝ Կայծակը եւ մի շարք ընկերներ մասնաւոր կարծիքներ արձանագրել տւին: Այդ ապօրէն ժողովին, Վրացեանի հրահանգով պէտք է ընտրուէր ծանօթ կենտրոնական կոմիտէն: Ծանօթ դաւադիրների մեքենայութեանց շնորհիւ գործավարութիւնէն պիտի հեռացէր Սաչաքլեանը, որպէսզի մնացածները կատարեն այն տեղիդ մեր կազմակերպութեան (եւ ողջ Դաշնակցութեան) գլխին, ինչ որ կատարեցին: Թէ ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ պրովոկացիան եւ թէ ո՞րի դէմ էր ուղղւած դա, այդ մասին ժամանակին խօսած էք ինձ: Պէտք էր վտանգել Նժդեհի գործը, Նժդեհին - ահա՛ թէ ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ դաւը, եւ սատանայաբար վերագրեց Նժդեհին:

Գիտէք, թէ Քրմն⁵¹ ինչ լուրեր կտարածէր: Չերկարեմ այդ մասին: Ամերիկայի մեր կազմակերպութեան - ինչպէս Բալկանի - դժբախտութեան պատճառ դարձաւ Վր[ացյա]նի մութ նամակը: Այդ նամակէն կսկսի մեր եւ ձեր դժբախտութեան այբուբենը: Այդ նամակի զոհերն են մեր 9 ընկերները: Այդ նամակը խառնշտկեց գաղթաշխարհը՝ առիթ տւեց հակադաշնակցական տար[ր]երին մեզ ամբողջապէս զբաղեցնելու ներքին ճակատի վրայ: Այդ նամակի պատճառած ծախքերը կմնան անարդարանալի: Ծախսւած գումարներով կարելի պիտի լինէր գլուխ հանելու մեր երկրի ինքնապաշտպանութեան մի մասը, նրանով կարելի պիտի լինէր հսկայական հակաթիրք գործ կատարել:¹

Մօտենում է ընդի[խանութ] ժողովը: Ասատուրին Բիւրօի լիազօր դարձնելը նշան է, որ ընդի[խանութ] ժողովում նա ոչ թէ կպատժւի իր նիւթած անօրինակ դաւի համար, այլ կվարձատրւի: Եթէ այդ վատու-

¹ Այս էջի լուսանցքներին Գ. Նժդեհը յաւելել է. «Գրեցի Ամերիկայի կ[ենտրոնական] կոմիտէին, որ վերջ տրւի Ուխտերի կողմից գործածուող իմ պատկերը կրող դրօշմանիշին: Պահանջեցի նոյնպէս, որ իմ անունը վերցուի չգիտեմ թէ որտեղի ակումբի վրայէն»):

թիւնը Ասատուրներին եւ նրանց դաւերի մղող վարժապետին⁵² ներեց Ամերիկան՝ նա անուղակի կերպով ներած կլինի թուրքերին: Չգիտեմ, թէ ովքեր են լինելու ձեր պատգամաւորները, բայց գիտեմ, որ դաւի հեղինակները ամէն ինչ պիտի անեն, որ ձեզանից մի հատիկ մարդ չերեւայ ընդհանուր ժողովում: Կմնայ, որ դուք կանչէք Կոպերնիկին եւ ամէն գնով նրան ուղարկէք ընդհանուր ժողովին:

Կոպերնիկը լա՛ւ պիտի հասկանայ, որ եթէ ինքը ներկայ չլինի, եւ երեւան չգայ դատապարտողի դերում՝ անաստածօրէն պիտի սեւացնեն իրեն: Ձեր կ[ենտրոնական] կոմիտէն կարող է լինել, որ ուղարկեն դոքս. Դաշչեանին: Իմ հանդէպ բարեացական չէ այդ մարդը: Թէ ինչպէս է տրամադրւած դէպի դաւադիրները եւ դէպի ձեզ՝ չգիտեմ: Գուցէ եւ յարմար համարէք ձեր բողոքը ընդհանուր ժողովին յղել սրա միջոցաւ, եթէ Կոպերն⁵³ կարելիութիւն չունեցաւ գնալ, կամ չուզեց գնալ: Լսի՛ր, եւ մի մոռանար, սիր[ելի] Օհաննէս, մի ժողովուրդ, որը չգիտէ իր ներքին սրիկաները պատժել՝ չպիտի կարողանայ պատժել իր գոյութեան արտաքին թշնամիներին:

Ինչպէս ասացի՝ երկու օրէն կմեկնիմ Եգիպտոս: Դաւադիրներին յաջողեց ոչ թէ անպատիժ կերպով դաւել մեր դէմ, այլեւ՝ Բիւրօին հանել, լարել իր բարեկամների դէմ: Այսպէս է գործում դաւամտութեան սատանան: Եւ յաջողում է դաւադրողը, երբ շրջապատը քուն է մտած: Եթէ ժամանակին Վ-ի նամակը խնդրոյ առարկայ դարձնէր Բիւրօի լիազօրը (Կոպերնիկը)՝ այսօր ինքը, մենք եւ կուսակցութիւնը այդ վիճակի մէջ չէր լինի:

Բիւրօի հետ տեսակցելու յետոյ վճռած եմ օպերացիայի ենթարկել լեարդս եւ լեղուցքս: Բժիշկները խորհուրդ են տալիս առայժմ խուսափիլ օպերացիայէն, որովհետեւ կարիք ունիմ բարդ օպերացիայի: Լեղուցքս եւ 12-մատնեայ աղիքս միացել են իրար: Պէտք է աշխատել, որ այդ երկուսը զատւեն իրարից, եւ յետոյ կատարել օպերացիան: Իսկ սրա համար պէտք 2-3 ամիս մնալ Վիշի (Ֆրանսա) եւ օգտւել հանքային ջրերից: Նիւթ[ական] միջոցներ չունիմ: Ուղարկում եմ քեզ «Իմ պատասխանը կամ Հայաստանի ողբերգութիւնը թրքո-բուլշեւիկ փաստաթուղթերի լոյսի տակ» գիրքը:

Բարի եղիր, խնդրում եմ, տղաներիդ միջոցաւ (ինչպէս եւ մօտիկ ընկերուհիների՝ Սինայի, Նուարդի, Սիրունեանի եւ այլոց) սպառել տալ եւ փոխարժէքը մաս առ մաս հասցնել ինձ: Արտասահմանի հասցես կգրեմ Եգիպտոսից: Քեզ ուղարկածս գրքերը սպառել տուր Ուստրի, Ուոթթաունի, Ուայնթինսվիլի մէջ: Աճապարիր, որ չհարկադրւեն վերադառնալ առանց բժշկւելու: Գինն է \$ 1:

Նամակս ուրիշների ձեռքը չտաս: Նախազգուշացուր Կ.[արմիր] Խաչ վարչութեան մօտիկ ընկերուհիներիդ, որ աշխատեն գործիք չդառնալ դաւադիրների ձեռքում:

Սիրով եւ եղբայրօրէն՝ Նժդէհ

1937, 21 ապրիլի, Սօֆիա

Նամակները գրիր Սոֆիայի հասցէիս, տիկինս կուղարկէ ինձ:

Նոյնը⁵⁴

14.

[1937թ.]

Սիր.[ելի] Օհաննէս,

Գրում եմ Սօֆիայէն: Վերադառնալով՝ սեղանիս վրայ գտայ Ռուբէն Դարբինեանի⁵⁵ նամակը, որով երկտող կուզէ «Հ»-ի⁵⁶ համար: Ուղարկեցի Կոստանեանների հասցէին, որ տանին անձամբ յանձնելու Դարբինեանին: Այդ միեւնոյն նամակի մէջ Դարբինեանը հարցնում է՝ արդեօք հաւատ ունի՞ս անգամ մը եւս Ամերիկա գալու: Թերեւս այս անգամ կընես պէտք եղած գործողութիւնը: Գրէ տրամադրութիւնդ: Չգիտեմ, թէ ընկ[եր] Դարբինեանը որի կողմից է թելադրւած ինձ գրելու այդ մասին: Ես նրան խոստացայ մի քանի օրէն գրել՝ «այո՛» կամ «ոչ»:

Պիտի ուզէի, որ դու շօշափէիր ձեր կ[ենտրոնական] կ[ոմիտէ]ի տրամադրութիւնները եւ անմիջապէս ինձ գրէիր: Այո՛, կուգամ, եթէ գիտենամ, որ կգործակցիմ մի բարեացական կ[ենտրոնական] կ[ոմիտէ]ի: Ցեղակրօն շարժումը խորացնելու եւ զայն համագաղութային դարձնելու համար կուգամ թէկուզ համոզւած լինեմ, որ առողջութեանս մնացորդն էլ այս անգամ վրայ կուտամ:

Սիրելիս, Եգիպտոս այցելելու յետոյ խորապէս համոզւեցի, որ Դաշնակցութիւնն անգլուխ է, անղեկավար, քաղաքականապէս անգործ: Չորս-հինգ հոգի, ամբողջ 15 տարի իրենց հացին ու հանգստին կծառայեցնեն մեր կուսակցութիւնը: Ամբողջ տասնամեակներ սպանեցին՝ սպանելով մեր ժողովրդի քաղաքական կամքը: Սիրտ եւ կարողութիւն չունեն տասը սէնթի գործ կատարելու, բայց հազար ու մի մեքենայութեանց կոխմեն ընտրւելու եւ վերընտրւելու Բիւրօի անդամ:

Ռուբէն Տէր Սինասեան կոչւածը, որը Սասունի ու Տարօնի ժողովուրդը կրակների մէջ թողնել-փախչելէն յետոյ խղճի խայթից մղւած ատորճանակը ճակտին պիտի դնէր՝ (նոյնը, եթէ տղամարդ լինէր, եւ ոչ թէ երկչոտ ինտրիգան, պիտի կատարէր Ղարսն առանց գնդակի թուրք

չետաներին յանձնելուց յետոյ) ողջ 20 տարի Բիւրօ կխաղցնէ, ղեկավարութիւն կկեղծէ եւ իր վճարովի անգործութեամբ կդաւ եւ կդաւ այն բոլորի եւ այն բոլոր փրկարար շարժումների, նախաձեռնութեանց դէմ, որոնք հայ ժողովրդի ճակատագրով ապրողները կփորձեն մեր ապագան մասամբ ապահով դարձնելու միակ նպատակով: Այդ դաւադիրը՝ Յեղակոսն շարժումը տապալելու, նրա առջեւ խոչընդոտներ հանելու, ինձ եւ իմ գործը վտանգելու դիւային հաշիւներով խորեան կոչւած մի հասարակ սրիկայի միջոցաւ կազմակերպեց Ամերիկայի քեզ ծանօթ դէպքը եւ հարիւր հազարների հասնող մեռեալ ծախքերի դուռ բացեց մեր կուսակցութեան առջեւ: Այդ հրէշի շնագայլային շարութիւնը դեռ գործի վրայ է: Նա իր վերընտրութիւնը (պատժելու մասին խորեանի հետ բնաւ չեն մտածում) ապահովելու համար արդէն պառակտած է Բալկանը, Սուրիան եւ Պարսկաստանը: Քանի դեռ դա մեր կուսակցական ղեկավարութեան մէջ է, Հայաստանի ինքնապաշտպանութեան համար ոչինչ կարելի է կատարել: Ինքն անկարող ու երկչոտ՝ նա դէմ է եւ թշնամանում է, խանգարում այն բոլորին, որոնք կուզեն բան կատարել Հայ Հայրենիքի համար:

Ամերիկայում տեղի ունեցած անիմաստ եւ տմաքանդ դէպքի համար ընդունայն ծախսած հարիւր հազար դոլարներով կարելի էր Հայաստանի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպել, կարելի էր տասնեակներով աշխարհադրող հակաթուրք գործեր կատարել: Հրէշը իր կաշին եւ ոսկորը բուլշեիկէն եւ թուրքէն փրկած իր ընկերոջ կեանքի եւ գործի դէմ դաւելու համար էապէս ծառայեց թուրքին եւ բուլշեիկին: Ով շահագործում է Հայաստան եւ Դաշնակցութիւն անունները, բայց ոչինչ չէ անում նրանց հզօրացման համար, նա զինակիցն է թուրքի եւ բուլշեիկի: Ամբողջ 20 տարի նախարարական ամսական ստանալ, եւ այդ լրբութիւնը միայն եւ միմիայն Հայաստանի եւ ճշմարիտ դաշնակցականութեան համար աշխատողների դէմ դաւեր նիւթելու համար: Ես հայոց պատմութեան մէջ չգիտեմ աւելի մեծ դաւաճանութիւն, քան այդ: Ընդունիր եւ հասկացուր ընկերներիդ, որ ամէն հանդէս՝ գօրահանդէս չէ, որ տարին հանդէսներով ու խօսքով լեցնել՝ չի նշանակում ծառայել Հայաստանին: Վերջ, վերջ պէտք է դուրի ժամանակասպանութեան, որ ասել է՝ ժողովրդասպանութիւն, հայրենաքանդութիւն: Տէր Մինասեանի համար գոյութիւն չունի գաղափարաշունչն ու սրիկան, հացի կամ գաղափարի ծառայողը, եօթվերդ զինուոր կամ դաշնակցութիւն խաղացող խորեանը, այլ անոնք, որ դէմ են Ամերիկայում տեղի ունեցած սեւ դէպքին եւ անոնք, որ կարդարացնեն եղածը 100.000 դոլարների վատնումով:

Այսօր մէկն այնքան լաւ դաշնակցական է, որքան Տէր Մինասեանի հետ է ծանօթ խնդրում: Իսկ անոնք, որոնք հարիւր հազարների զնով մի սեւ կատու սատկեցնելը համարում են յեղափոխական սկանդալ՝ համարում են հակառակորդներ, որոնց դէմ Տէր Մինասեանը իրեն ազատ է համարում դաւել թրքաբար: Ընդունելով, որ ընդհանուր ժողովում ես կատաղօրէն պիտի դատապարտեմ ու պատժել տամ խորեաններին (նաեւ իրեն), նա Բալկանը սատանայական հաշուով խառնշուկեց, որ զայն զրկէ պատգամաւոր ունենալու իրաւունքից - նա ընդհանուր ժողովում - եթէ Ամերիկան եւ մեր այլ շրջանները չկարողացան պատին սեղմել չարագործներին՝ նա այս անգամ էլ կփրկւի եւ հազար ու մէկ մեքենայութիւններով կպարտադրի իրեն: Ամէն անգամ, երբ այդ հրէշը նեղը կընկնի (Տարօնի աղետը, Չաւուշի սպանութիւնը, Ղարսի սկանդալը, 1933ի Փարիզեան խայտառակութիւնը եւ այլն) արհեստական կերպով ծնունդ կուտայ ներքին կուսակցական թնձուկների եւ այսպիսով կուսակցութեան ամբողջ ուշադրութիւնը կզբաղեցնէ նրանցով, եւ վարպետօրէն կփրկի իր պոչը: 1921ին Թավրիզում Ղարսի սկանդալը մարսելու համար կուսակցութեան գերագոյն մարմինին համոզեց, որ ես պատրաստուում եմ Անդրանիկի պէս քաշելու Դաշնակցութիւնից եւ ինձ կախակայել տուեց (կանխեց), պատճառաբանելով, թէ ես մարդկանց եմ ապտակել: 1933ին, ամենայն վարպետութեամբ հրահրեց Մարտկոցական շարժումը (սուտ կազմեր ստեղծելով, ինչպէս այսօր Բուլղարիայում) եւ գլխատել տուեց զայն՝ իր գլուխը անգամ մը եւս փրկելու համար: 1934ին, իմ բացակայութեան ժամանակ, իր լրտեսների միջոցաւ կխառնշուկէ Բալկանը, 1935ին Պարսկաստանը, 1936ին՝ Սուրիան - սեւ քուէներից ազատելու նպատակով:

Այդ մարդու շնորհիւ ոչ թէ բարոյա-քաղաքականապէս, այլ եւ թւապէս չէ աճում Դաշնակցութիւնը: Վերջին 20 տարւայ ընթացքում այս շահատակողը կուսակցութիւնից որպէս ամսական ստացած կլինի աւելի քան 2 միլիոն բուլղարական] լեվա, որի դիմաց, իր ողջ կեանքում, Դաշնակցութեան համար շահած չէ եւ՝ ոչ մի հատիկ մարդ: Որքան վարպետորդի է, այնքան դերասան: Ժողովրդին եզիպտական հին փարաւոնների նման, քիչ կ'երեվայ, կ'ապրի մութի մէջ, եւ այնպէս կընէ, որ իր մասին խօսի, թէ յեղափոխական ակտեր կազմակերպելով է զբաղւած: Եզիպտոսի շարքայիները կխօսէին, թէ Տէր Մինասեանը անցած է Տերսիմ, երբ նա Բերլինում հիւր էր իր եղբօրը: Այս վերջին երեք տարիները աւելի ակտիւացած է իր ներքին չարագործութեան մէջ: Կատու է՝ աղուեսաբար առիւծի ինքնապաշտպանութիւն կկեղծէ:

Ողջ տարօնցիութիւնը իր դէմ է: Այս տարի Վրացեանը նրան իր «Վէմ»ի մէջ յայտարարեց՝ «տգէտ», «բոլշեւիզմը արդարացնող քաջագնունի»: Իսկ մի տարի առաջ Վահան Փափագեանը նրան նոյն «Վէմ»ի մէջ հռչակեց ժողովուրդասպան (Տարօն, Սասուն): Տ[արօն] Տուրութեանի [Հայրենակցական Միութեան] կ[ենտրոնական] վարչութիւնը Ռ. Տէր Մինասեանին բարոյապէս պատժած լինելու համար Հայկ Ասատրեանին կարգած է իր պաշտօնական թերթի խմբագիր: Նոյն վարչութիւնը դիմած է ինձ հետեւեալ գրութեամբ՝ «...այդ կ[ենտրոնական] կոմիտէն (խօսքը տեղիդ նախին կ[ենտրոնական] կոմիտէի մասին է, որի միջոցաւ Տէր Մինասեանը կփորձէր Տ[արօն] Տուրութեանի կ[ենտրոնական] վարչութիւնը կտրել Հայկէն) կողմ նկատելով անոր թելադրանքներու հանդէպ վերապահ պիտի մնամք: Ձեզ նկատած ենք անաչառ դատաւոր այս ...⁵⁷, կսպասենք Ձեր վճռին, որ մեզ համար ընդունելի պիտի լինի»...

Ասեմ, որ Տ[արօն] Տուրութեանի վերջին պատգամաւորական ժողովը շատ լուրջ որոշումներ է առած, որոնք միայն պատիւ կարող են բերել իրեն: Կուզէի, որ կապէիր Տ[արօն] Տ[ուրութեանի] կ[ենտրոնական] վարչութեան քարտուղար Տէր Իսրայէլեանի հետ: Պէտք է ակտիւանալ, պէտք է զգացնել տալ դաւադիրին, որ այլեւս Դաշնակցութիւնը «անշուն գիւղ» չէ, որ շարքերը այլեւս գիտեն, որ Տէր Մինասեանների գործը քամի է, եւ ուրիշ ոչինչ:

Օհաննէս, սիրելիս, մի՛ զարմանար, եթէ ասեմ որ Տէր Մինասեանների դատարկապորտութիւնը սնուցանողը Ամերիկան է, այլեւս վայել չէ անգամ ամենապարզ շարքայինին, որ «եաշասն»⁵⁸ կանչէ եւ գիշերները հանգիստ քնանայ: Առիթն եկած է - Տէր Մինասեանը կատարեալ աղէտի մատնեց Ամերիկան - պէտք է սանձը քաշել եւ իր իսկական տեղը ցոյց տալ այդ տաղանդաւոր ինտրիգանին - Ռոստոմի մահէն յետոյ Տէր Մինասեանները երկու սուտ աստուածութիւնների պաշտամունքը կքարոզեն - կարգապահութիւն եւ կուսակցական մեքենա - այս երկու բաները կշահագործեն ճիշտ այնպէս, ինչպէս խաչագողը՝ խաչը: Կարգապահութիւն - ի՞նչ է դա: Ըստ Տէր Մինասեանի՝ կուսակցական ու հոգեւոր էշութիւն, որ շարքայինները պարտաւոր են ցոյց տալու, բոլոր դէպքերում, անգամ երբ «շէֆ»ը ժողովուրդը թողնում է կրակների մէջ եւ փախչում: Ոչ մի «քաւոր Պետրոս» այնքան օգտւած չէ այդ անբովանդակ խօսքէն, որքան՝ Տէր Մինասեանը: Կարգապահութիւն: Ճշմարիտ կարգապահութիւն ասել է՝ շարքայինների հաւատը դէպի իրենց ղեկավարների ամէն վայրկեան Հայաստանի համար մեռնելու, յանդգնելու, մի բան ճարտարելու կարողութիւնը: Շարքերի մէջ կա՞յ այդ հաւատը: Ո՛չ չկայ: Իսկ չկայ, որովհետեւ ղեկավարների մէջ հերոս-

ական-բարոյական գործելու, զոհաբերելու, քաջաբար մեռնելու տրամադրութիւն չկայ: Ուրեմն, շարլատանութիւն է խօսիլ շարքերի կարգապահութեան մասին, երբ ղեկավարութեան պակասում են սովորական մահկանացուներին յատուկ առաքինութիւնը: Ամէն ծառայութիւն, որ դառնում է վճարովի արհեստ՝ պղծում է: Բալկան, Պարսկաստան, Սուրիա - այս բոլոր վայրերում ցաւ կայ, խռովք, հայրենապաշտութիւն եւ դաշնակցական խոր ուղղափառութիւն: Այս շրջաններում այլեւս շարքայինը կառքի ծիերի պէս աչքակալներ չէ կրում: Նա ուզում է իսկապէս եւ գիտակցօրէն օգտակար լինել իր ազգին - եւ սրա համար էլ ուզում է, որ Դաշնակցութիւնը ծառայէ իր կոչումին, ոչ թէ Տէր Մինասեանի հացին: Շատ երկարեցի: Այժմ կոնկրետացնեմ խօսքս:

1. Նախապատրաստիր քեզ գաղափարակից տարրերը, որ հաւաքաբար բողոքեն ընդհիւհանուր ժողովին եւ հասկացնեն, որ եթէ Խդրեանը եւ իր դաւակիցները չպատժեն-չքշեն կուսակցութիւնից՝ հազարաւոր ընկերներ Ամերիկայէն պայմանադրաբար կքաշեն կուսակցութիւնից, կ'ինքնամեկուսանան, մինչեւ որ նոր Բիւրօն կքննէ տեղի ունեցած դաւը եւ արդար պատիժներ կսահմանի: Լաւ գիտցէք, որ միայն այս վճռական քայլով կարելի պիտի լինի փրկել Դաշնակցութիւնը մութ ու շահագործող չարագործներից եւ այսպիսով նրան կարելիութիւն տալ, որ ծառայի Հայաստանին եւ հայ ժողովրդին:

2. Տէր Մինասեանը ձեր պատգ[ամաւորական] ժողովի տրամադրութիւններն ու որոշումները ծաղրելու համար՝ Խդրեան կոչւածին լիազօր կարգեց, ուղարկեց Բալկան նորանոր դաւերի համար, եւ ապա քաշեց տարաւ Եգիպտոս: Եթէ այդ կանոնագրա-բարոյական սկանդալը ներէք, մոռանաք՝ Ձաւարեանի եւ Ռոստոմի արթուն խղճմտանքը պիտի դատապարտէ ձեզ: Խնդիր դարձրէք այդ աղաղակող վատութիւնը: Տէր Մինասեանը առանց սպասելու ընդհիւհանուր ժողովի դատաստանին՝ արդէն բարոյապէս արդարացրած է իր գործակալ Խդրեանին: Ի՞նչ է մտածում ձեր կ[ենտրոնական] կոմիտէն, ինչո՞ւ է լուռ, որոշ կարծիք չունի նա: Գրէ երկարօրէն եւ շուտով:

Յգրութիւն:

Համբոյրներով՝ Նժդեհ

15.

[1938թ.]

Սիրելի Օհաննէս,

«Հայրենիք» օրաթերթի մէջ (սեպտ[եմբերի] 28) աչքէ անցուցի Յեղակոն Ուխտերու պատգ[ամաւորական] ժողովի որոշումները եւ եկայ այն տխուր եզրակացութեան, որ մեր ստեղծած այնքան կենսու-

նակ ու խոստմանալի շարժումը ապրում է իր վայրէջքը՝ իր կոչումի եւ առաջադրութեանց բարձունքէն: Առնաձ որոշումները վայել են մի շատ հասարակ երիտասարդական ընկերութեան, եւ ոչ մի դէպքում ցեղային խռով ապրող եւ յանուն վտանգաւոր ցեղի ուխտաւոր մի կազմակերպութեան:

Որոշումների մէջ չկայ եւ ոչ մի հատիկ բառ Յեղակրօնութեան, ուզում են ասել՝ Յեղակրօն Ուխտերի դաւանանքի մասին: Ղարսի սերունդը գաղջ վերաբերմունք ունէր դէպի այդ դաւանանքը, եւ այսօր ուխտերէն խլած է այն: «Առանձնապէս ուսումնասիրել Ղաշնակցութեան եւ Հայ Կ[արմիր] խաչի ծրագիր-կանոնագիրը» - մի սերունդ, որի «առանձնապէս»ը կանոնագրեր ուսումնասիրելն է դառնում, նա դժուար թէ շատ բանով տարբերի Խդրեաններէն ու Համօներէն:

«Յ[եղակրօն] Ուխտերը կը համարւին Հ.Յ.Դ. ենթակայ քաղաքական դպրոցներ»: Այդ այդպէս համարելով հանդերձ, խնդրում է՝ ա) «Հնարաւորութիւն տալ բոլոր Յեղակրօն Ուխտերուն օգտուելու Ղաշնակցութեան ակումբներէն՝ ժողովներու եւ հանդէսներու համար»: բ) «Պարտադրել բոլոր կոմիտէներուն, որ կազմակերպելիք կարելոր հանդէսներուն անպայման մասնակից ընեն Յեղակրօն Ուխտերը»: գ) «Կոմիտէներուն եւ Յ[եղակրօն] Ուխտերուն միջեւ ստեղծել սերտ եւ ընկերական յարաբերութիւններ»: դ) «Աջակցութիւն ցոյց տալ (կոմիտէներէն) տեղին վրայ գոյութիւն ունեցող Յ[եղակրօն] Ուխտերուն», եւ այլն: Որոշումների այդ մասին արտաքին աշխարհը չէր կարող չգալ այն տրամաբանական եզրակացութեան, թէ կոմիտէների վերաբերմունքը դէպի Ուխտերը եղած է պաղ եւ անբարեացական: Սակայն, այդ չէ եականը: Անդրադարձիր, որ առաջին անգամ է, ինչ «Հայրենիք»ի մէջ երեւում է այս կամ այն կազմակերպութեան (Ղաշնակցութեան Կարմիր խաչ, Յեղակրօն Ուխտեր) առած որոշումները: Այդ բանը արած է որոշ հոգեբանական հաշիւներով, այն է՝ արտասահմանին հասկացնելու, թէ «այս պատգամաւորական ժողովը նշանակալից է նաեւ այն տեսակետով, որ հիմնական վերամշակութեան ենթարկեց ցեղակրօններու ծրագիր կանոնագիրը, որ պիտի ներկայացուի Ղաշնակցութեան ընդհանուր պատգ[աւորական] ժողովին՝ վերջնականապէս ձեւակերպելու համար: Մինչ այդ պատգամաւորականը վերցուց իր ծրագրէն Շաւասպեան եւ Յառաջապահ անուանակոչութիւնները» եւ այլն: Ե՞րբ է տեսնւած, որ թէկուզ ամենէն հասարակ միութիւնը, կազմակերպութիւնը իր որոշումները փողոցի սեփականութիւնը դարձնէ: Որոշումները վերաբերում են տւեալ կազմակերպութեան եւ նրանք ներքին շրջաբերականով հաղորդում են նրա մասնաճիւղերին, եթէ գոյութիւն ունին: Դա արած է՝ արտասահմանին հասկացնելու, թէ

իզուր աշխատանք է Յեղակրօն Ուխտեր ստեղծելը, քանզի Ղաշնակցութիւնը որոշած է աստիճանական այլանդակումով ոչնչացնել այդ կազմակերպութիւնը: Եղածը վատթարագոյն հարւածն է, որ տրւում է Յեղակրօնութեան, եւ այդ այն օրերին, երբ գրեթէ մեր բոլոր գաղութներուն ցեղային խռովք է սկսւած (երեւի կարդացիր «Յառաջ»ի զայրալից հարցումը - «Ինչո՞ւ կուշանայ Յեղակրօնութիւնը Ֆրանսայի մէջ. ո՞վ է ասոր պատճառը»): Արդէն սպանւած է շարժումի հիմնական գաղափարը, նրա դաւանանքը եւ շուտով հերթը կուգայ անունին: Ղաշնակցութիւնը թունաւորող ծանօթ թայֆան իրեն թշնամի է յայտարարում այն ամէնը, ինչ որ բարոյապէս իրեն չի նմանում: Հոգեւոր դիակի պէտք է վերածել նաեւ Յեղակրօնութիւնը, որ նման է իրենց: Ամերիկայի մէջ պէտք է քանդել դա, որպէսզի դա հող եւ ազդեցութիւն չնուաճէ արտասահմանում: Այս է թայֆայի պլանը, այս է Ղարսի սերունդի հայրենասիրութիւնը: Այսպէս է աշխատում ծանօթ մաֆիան: Դուք ի՞նչ էք անում: Մաֆիան իր առաջին հարւածը հասցրեց Յեղակրօնութեան, թէ այժմ յաղթականի նման իր «բեխերն է ուղորդում»: Իսկ դո՞ւք: Գիտցի՞ր, որ «հիմնական վերամշակութիւն» ասելով դաւադիրները հասկանում են ցեղակրօն անւան փոփոխութիւնը: Երկրորդ եւ վերջին հարւածը կնախապատրաստեն նոր հրաւիրելիք գործիչի միջոցաւ: Ա-ին ամենափայլուն կերպով կատարեց իր դերը: Համոզեցի, որ տեղիդ գաղափարաշունչ տարրերը հրապարակը թողած են մաֆիայի մարդկանց: Ցաւում են: Տասը մարդ էր հարկաւոր, որ ծանօթներքին պրովոկասիոնէն յետոյ, Նազովրեցու խարազանով տաճարէն քշէր վատերին: Դուք չարիք այդ: «Կարգապահութեան դէմ չմեղանչենք»՝ մտածեցիք, եւ հրապարակը թողեցիք դաւադիրներին: Կարգապահութիւն, ա՛հ, այդ զգւելի բառը, որը յաճախ մղում է մարդկանց մեղանչելու իրենց ազգի եւ Հայրենիքի դէմ: Այն, որ մաֆիան անւանում է կարգապահութիւն, էապէս հոգեսպանութիւն է: Շուտով կվերադառնան ձեր պատգամաւորները, եւ կտեսնէք, որ ընդհանուր ժողովում էլ յաղթանակել է «կարգապահութիւնը», եւ ոչ թէ Ղաշնակցութիւնը, ազգը: Չերկարեմ այդ մասին: Կուզէի ասել, որ եթէ տեղիդ գաղափարական տարրը մի քիչ աւելի ակտիւ լինէին, չէր լինի այն, ինչ որ եղաւ: Դու գիտես, որ Յեղակրօն Ուխտերի անդրամիկ պատգամաւորական ժողովի նախօրեակին Բիւրօն մի գրութեամբ կպահանջէր «ցեղակրօն սերունդ»ի փոխարէն գործածել «հայ սերունդ»¹ բացատրութիւնը:

¹ Ինչ ասել է «հայ սերունդ»: Մի մեռեալ բառ առանց բովանդակութեան: «Հայ սերունդ»ի մէջ չեն մտնում ռամկավարը, հնչակը, քաղաքականապէս անտարբեր հայը:

վատութեան այդ դոկիմանը մօտս է: Ամբողջ 5 տարի է, ինչ թշնամանքը կգործէ Ցեղակրօնութեան դէմ: Եւ այն բոլոր դաւերն ու վատութիւնները, որ կատարւեցին եւ կշարունակւեն կատարել, մի նպատակ ունէին - քանդել Ցեղակրօնութիւնը:

Երեւի գիտես, որ Վրացեանը հրաժարւեց մասնակցել «ընդհանուր ժողով»ին: Նա գրած է ընկ. Ս. Արարատեանին հետեւեալը - «ընդհանուր ժողովից միայն չարիք են սպասում»: Նա պայման է դրել ժողովին մասնակցելու - ժողովը հրաւիրել ոչ Եգիպտոսում եւ հնարաւորութիւն տալ մասնակցելու բոլոր պատասխանատու ընկերներին: Իրեն առաջարկը մերժեցին, ուստի ինքն էլ հրաժարել է պատգամաւորի կոչումից, որովհետեւ «այդպիսի պայմաններում ես անելիք չունեմ, ու ամէն մի պարկեշտ դաշնակցական այդպէս պիտի վարւի» (գրում է Վրացեանը): Նա գտնում է, որ «Բիւրօն որոշ գիծ է տանում, կենտրոնացում է մտքով, կործանում է կուսակցութիւնը, եւ անհնարին է որեւէ բան անել, քանի որ երկրից եկած 20-25 պատասխանատու ընկերներս «իրար միս ենք ծամում եւ սկսել ենք հոտել»: Վրացեանի կարծիքով, եթէ հնարաւոր չեղաւ ընդ[հանուր] ժողովը յետաձգելու, ապա մի հեղինակաւոր մարմին ընտրել - ամէն ինչ կորած է, եթէ չասենք նաեւ անելորդ է լուրջ հարցերի մասին մտածելը: Նա, Վրացեանը այսպէս է դատում - «ուրիշ մարդ չգտնելով (խօսքը հին Բիւրօի մասին է) իրենք պիտի վերընտրեն եւ մի երկու հացկատակներ էլ կմտցնեն իբրեւ թարմութիւն»: Ահա նախկին Բիւրօնների անդամի կարծիքը օրւայ Բիւրօի եւ նրա խարդախած ընդ[հանուր] ժողովի մասին: Այո՛, սկսել են «նեխել», իսկ ուր նեխութիւն կայ, այնտեղ բարոյական մաքրութիւն, ազգային բարձր մտահոգութիւն չի կարող լինել: Նեխող ղեկավարութիւնը կնեխեցնէ իր կուսակցութիւնը եւ ժողովուրդը, իր նորահաս սերունդը - իր «հացկատակային» ղեկավարութիւնը վայելող ամէն անհատ եւ խմբակցութիւն:

Այդ հոգեւոր նեխութիւնն է ահա՛, որ ինձ բերած է այն եզրակացութեան, թէ կորած պիտի համարել մեր ժողովուրդը եւ իր Հայրենիքը, եթէ մի խորունկ եւ զօրաւոր հոգեւոր վերանորոգումի չենթարկենք տարագիր հայութիւնը: Ամէն քաղաքական ու յեղափոխական շարժում եղած է աղէտաւոր ժողովուրդի համար, երբ քաղաքականին զուգահեռ չէ տարւած նաեւ ժողովրդի հոգեւոր վերանորոգումի, վերադաստիարակութեան գործը: Մեր յեղափոխութիւնը մորթել տւեց մեր ժողովրդի կէտն անելին, որովհետեւ չհոգեփոխած վերջինը՝ նրանից մարտունակութիւն, կռիւ եւ յաղթանակ պահանջեցինք:

Այդ մտահոգութեան ծնունդն է Տարօնականութիւնը, որի դէմ նոյնպէս դաւեց ծանօթ մաֆիան: Տարօնականութիւնը ոչ քաղաքական

շարժում է, ոչ լոգունգ, դա միայն եւ միմիայն օրւայ «նեխած» հայը Մամիկոնեանների բարոյականով հոգեփոխելու մի միջոց է: Պարզւեց, որ հայ կուսակցութիւնները ոչ թէ տարրական հասկացողութիւն չունին օրւայ մարդկութեան հանրային ու ազգային կեանքը վարող օրէնքների մասին, այլ եւ թշնամին ամէն մի նոր գաղափարի եւ գաղափարական շարժման: «Նեխել»ով՝ նրանք նեխութիւն են տարածում եւ շարունակում են իրենց «հացկատակութիւն»ը համարել ազգ[ային] գործ՝ իրենց եւ ազգը խաբելով:

Տարօնականութեամբ՝ Մամիկոնեանների բարձր նւիրումով պէտք է թրծել օրւայ Հայը, եթէ ուզում ենք ամէն բանից առաւել փրկել Դաշնակցութիւնը: Տարօնականութեան դէմ եղած հրապարակային ելոյթները (Վրացեանը եւ «Նոր օր»ի ասորի խմբագիրը⁵⁹)՝ անելի թելաւորեցին Տ[արոն] Տուրուբերանի հայրենակցական միութիւնները եւ նրանց վարիչ կենտրոնական վարչութիւնը: Տարօնականութիւնը - դա միեւնոյն Ցեղակրօնութիւնն է հասակն առած սերունդի համար: Մէկը - Ցեղակրօնութիւնը - հալածողը, միւսի բարեկամը չէր դառնայ: Մաֆիան սկսած է դաւել նաեւ Տ[արոն] Տուրուբերանի [Հայրենակցական Միութեան] սկսած հոգեւոր շարժման դէմ: «Թողէք, որ «նեխութիւն»ը շարունակի, թողէք որ նեխինք, մեզնից յետոյ - ջրհեղեղ» - այս է ուզում Դարսի սերունդը: «Չէ՛ - պիտի ասի նեխութեան սիրահարներին ամէն հոգեպէս անխաթար դաշնակցական,- չէ՛, հակառակ նեխելու եւ մեռնելու ձեր ցանկութեան, մենք պիտի փրկենք ձեզ»:

Օհաննէս, սիրելիս, ես կուզէի, որ դու եւ քեզ մման նւիրումի ընդունակ մեր բոլոր ընկերները այս կեցածքն ունենային: Եղէ՛ք վճռական, շատ մի գերազնահատէք «կարգապահութիւն» ասած բանը, որ մեր եգիպտոսցիների ծիծաղն է շարժում:

Լսեցի, որ «Հայրենիք»ը հրաժարել է Տարօն Տուրուբերանի կ[ենտրոնական] վարչութեան յայտարարութիւնը դնել: Չէի սպասում: Ձեր կ[ենտրոնական] կ[ոմիտ]էն անելին գիտէ այն մարդկանց կուսակցաւոր արարքների մասին, քան Դաշնակցութեան այլ մարմինները: Ձեր կ[ենտրոնական] կ[ոմիտ]էն պէտք է հասկացնէր այդ պարոններին, որ չէ կարելի կուսակցութիւնը վերածել թայֆայի, եւ զայն հանել ամէն գաղափարական խռովքի ու շարժման դէմ, որոնցից առաջին օգտուողը պիտի լինի Դաշնակցութիւնը:

Ամիսներ առաջ ինձ կգրէիր, որ ես եմ ընտրել Ռուբէնը եւ այլն: Սխալւում ես, Ռուբէնին նոր չէ, որ ճանաչում եմ. ես նրան քուէ չէի տայ, եթէ նա իր դաւամտութեամբ Համօին⁶⁰ հոգեպէս նուաճած չլինէր: Համօն պայման դրեց - «եթէ թոյլ չտաք, որ Ռ[ուբէն]ը ընտրւի, ես չեմ մտնի Բիւրօի մէջ»: Համօի այդ աղէտալի սխալը եւ անձնական

բարեկամութիւնը պատճառ դարձան, որ նախկին Բիւրօի անդամներէն ամենադատապարտելիին քուէ տանք: Վերջապէս, խոմ չընտրեցինք նրա համար, որ ամբողջ վեց տարի դաւեր սարքէ եւ շրջաններ քանդէ: Գիտես, անշուշտ, որ Յունաստանէն տարան իրենց մարդը - Լազեանին, իսկ Կ. Գեորգեանին⁶¹ («Յորիզոն»ի խմբագիրը) չտարան: Եգիպտական իշխանութիւնը վիզա է «տուել» Լազեանին, իսկ Կարօին «մերժել է տալ», հակառակ որ երկուսն էլ միեւնոյն վայրից են, երկուսն էլ յունահպատակ եւ դաշնակցական: Ռոմանիայէն տարած են մէկին, որի անունը իր շրջանի ընկերները առանց թքելու չեն արտասանի: Այժմ խռովուած է նաեւ Ռոմանիան, որովհետեւ «պատգամաւոր»ը մեկնել է առանց նոր շրջանային ժողովից ընտրուած լինելու: Իսկ խորեան կոչուած գործակալի ներկայութիւնը Գահիրէում կլրացնէ պատկերը: Զգիտեմ, թէ ձեր պատգամաւորները որքան մտքի եւ խղճմտանքի անկախութիւն կցուցադրեն ընդհանուր ժողովում, բայց կանխաւ ասեմ, որ մաֆիային կյաջողէ մարսել եւ «Նիւ-Եորք»ը⁶², եւ այդ էլ յանուն այն «կարգապահութեան», որը պահանջողները հայոց ազգին եւ Դաշնակցութեան «Ղարս»էն⁶³ զատ ուրիշ բան չեն տւած:

Ինձ չգրեցիր - կարծում եմ, որ չես մասնակցել Յեղ[ակրօն] Ուխտերի պատգամաւորականին: Եթէ ճիշտ է «կարծեմ»ս, լաւ չես արել: Այստեղ մաֆիայի գործակալները լուրեր են տարածում, թէ ընդհ[անուր] ժողովը վերջացել է, որ Սուրիան «հաշտուել է», եւ այլն, եւ այլն: Բարի եղիր, խնդրեմ, երկարօրէն գրելու ինձ (պատգամաւորներին լսելուց յետոյ եւ առաջ) այն ամէնը, ինչ որ գիտես ընդհ[անուր] ժողովի առած որոշումների մասին:

Գրիր նաեւ, թէ ի՞նչ պիտի անէք, եթէ ծանօթ ներքին պրովոկասիոնի հեղինակները պատժուած լինելու փոխարէն «վարձատրուած» լինեն, այսինքն՝ վերընտրուած լինեն: Կարո՞ղ է նման բան՝ պիտի գոռայ խղճմտանքդ - այո՛, մեր իրականութեան մէջ ամէն ինչ կարող է լինել:

Ամէն անգամ - հաստատում է պատմութիւնը - երբ ժողովուրդը բարոյական քաջութիւն չի ունենում պատժելու իր դժբախտութեան հեղինակներին, այդ միեւնոյն հեղինակների միջոցաւ պատմութիւնը պատժում է ժողովուրդին: Ահա՛, սիրելիս, թէ ի՞նչն է տագնապեցնում ինձ:

Քանի դեռ չարագործները եթէ ոչ պատժելու, գոնէ չէզոքացնելու քաջութիւն չունի Դաշնակցութիւնը՝ նորանոր պատիժները անպակաս կ'լինեն իր գլխէն:

Սիրով եւ եղբայրօրէն՝ Նժդեհ

Բարեւիր դոքտորին, Վերածինին⁶⁴, Անգինին եւ այլոց:

Ք. Տ. Տեղիդ «Արարա» կոմիտէն⁶⁵ երկու ամիս առաջ ինձանից մի գրութիւն ուզեց, եւ ես գրեցի, ուղարկեցի Սմբվիլ իրենց տւած հասցէին: «Յայրենիք»ի բացառիկում չ'երեւաց: Զլինի թէ Բիւրօի «աստուածային» հրամանով «Յայրենիք»ում արգիլուած են նաեւ իմ յօդւածները: Իսկապէս, որ Դաշնակցութեան Բիւրօն քսաներորդ դարում ապրում է իր խաւարամիտ միջնադարը:

Նոյնը

16.

[1938թ.]

Սիրելի ընկերներ,

Ինձանից, ինչպէս եւ շրջանիցս քիչ գրութիւններ չէք ստացել՝ իմ եւ շրջանիս դէմ նիւթուած աննախընթաց դաւի մասին: Զեզ շուտով կուղարկի տեղիս կազմի ամբաստանագիրը, եւ դուք հնարաւորութիւն կունենաք յստակ գաղափար կազմելու դաւի մեխանիզմի եւ դաւադիրների մեքենայութեանց մասին: Մինչ այդ, կուզէի մի քանի խօսքով ձեզ տալ դաւի պատմութեան կմախքը, որպէսզի ժամ առաջ դիմէք անհրաժեշտ միջոցների՝ փրկելու համար ոչ թէ խաչուած ճշմարտութիւնը, այլ Դաշնակցութեան բարոյականը, առանց որին կուսակցութիւնները, անկախ իրենց դաւանանքէն եւ հետապնդած նպատակներէն, դառնում են մաֆիա - գործիք անձնապէս շահագրգռուած որոշ անհատների ձեռքում - դառնում են չարիք իրենց ժողովրդի համար:

1. Նիւ Եորքի պրովոկասիոնի⁶⁶ գաղափարը յղացել է Բ[իւրօ]ն: Դա ոչ թէ եռագոյնի համար էր, այլ խմորուող Յեղակրօն շարժման եւ զայն սկսողի անձի դէմ: Գիտէք անշուշտ, որ 1933ի ընդհ[անուր] ժողովը որոշած էր նորահաս սերունդը կազմակերպել անկուսակցական գետնի վրայ՝ կուսակցական ղեկավարութեամբ: Հակառակ սրան՝ Բիւրօն Յեղ[ակրօն] Ուխտ[երի] Պատգ[ամավորական] ժողովի նախօրեակին պահանջեց կուսակցականացնել Յեղակրօնութիւնը:

Ինձ ուղղած իր գրութեան մէջ Բ[իւրօ]ն առաջարկում է Յեղակրօն «անւան» փոխարէն գործածել Հայ անունը: Ես չըրի այդ, որովհետեւ «հայ» է եւ՝ ռանկավարը, եւ՝ հնչակեանը, եւ՝ բոլշեւիկը: Կարելի է անունով հայ լինել, բայց ցեղակրօն չլինել: Ես դաւան[ան]ք էի քարոզել եւ ոչ թէ դատարկ անուն: Բ[իւրօ]ի այդ անսպասելի միջամտութիւնը ժամանակին կուգար մատնելու իր թշնամանքը այդ շարժման դէմ:

Նա չհաշտուեց մեր ստեղծած շարժման հետ: Իմ՝ Ամերիկան քողնելէն յետոյ եւ մինչեւ այսօր Յեղակրօնութիւնը ապրում է իբրեւ

սոսկական անուն եւ ոչ թէ իբրեւ դաւանանք: Անգամ «Weekly»-ն ցայսօր մի հատիկ տող գրած չէ ցեղակրօն դաւանանքի մասին: Երկու տարի առաջ Բ[իւրօ]ի այն հրահանգը, որով Եւրոպայի Ցեղակրօն Ուխտերի կապը կկտրէր Ամերիկայի կ[ենտրոնական] վարչութիւնից՝ նոյնպէս կուգար մատնելու հրահանգողի թշնամանքը: Իսկ Դեղոսիոյ մէջ գումարած պատգամաւորական ժողովի առած մի քանի որոշումները կմատնեն, որ Բիւրօն վճռած է բարոյապէս լղրծել Ցեղակրօնութիւնը եւ նրանից խլել անգամ իր անունը: Թէ ինչեր կորցրեց գաղութի հայութիւնը Բ[իւրօ]ի այդ թշնամանքէն՝ մի օր կտեսնենք, կզգանք:

Մի՛ կարծէք, որ Բ[իւրօ]ի դաւանանքին դէմ է: Այդ մարմինի մէջ մարդիկ կան, որոնք անդաւանաբար կոչուելու աստիճան խառնադաւան են եւ՝ «սոցիալիստ» են եւ՝ «ցեղապաշտ»՝ նայած տեղին ու յարմարութեան: Նրանք դէմ են իմ՝ տեղիդ նորահաս սերունդի հետ ունեցած բարոյական կապին, որը կտրելու համար անհրաժեշտ է Ցեղակրօնութիւնէն խլել իր անունը եւ դաւանանքը: Խորեանը յաջողած էր համոզել Բ[իւրօ]ին, որ եթէ Ցեղակրօն Ուխտերը չ'առնւին Բիւրօի մարդկանց ազդեցութեան տակ՝ նրանք կուժեղացնեն ձեզ եւ ինձ: Գիտցէ՛ք, այդ կռիւը Ցեղակրօն Ուխտերին տէր դառնալու նպատակով է տարւում: Աւելի ճիշտը՝ կռիւը տարւում է Ամերիկայի շուրջը:

Բ[իւրօ]ն թեթեւ սրտով կիրաժարւի (ինչպէս իր համար փաստօրէն գոյութիւն չունին Սուրիան, Պարսկաստանը եւ Բուլղարիան) իր բոլոր շրջաններէն, միայն ոչ եւ ամերիկացիներ կազմեն: Բիւրօի նիւթականը - ամսականները ապահովողը Ամերիկան է - ահա՛ թէ ինչու նա միջոցների մէջ խտրութիւն չի դնում չէզոքացնելու ամէն հոգեւոր ազդեցութիւն այդ շրջանում: Իմ օրով - Ցեղակրօնութեամբ դա վտանգւած համարեց Ամերիկան իր համար, եւ չքաշեց դիմելու դաւերէն ամենադիւայինին: Ինձանից յետոյ նա Ամերիկա է ուղարկել իր գործակալները՝ որոշ գաղտնի առաքելութեամբ: Եկողներին հրահանգւում է՝ աշխատել տկարացնելու ձեր ազդեցութիւնը Ցեղակրօն Ուխտերի վրայ: Եւ այսուհետեւ էլ տեղդ եկող գործիչները կլինեն Բ[իւրօ]ի գործակալները, եթէ դուք չակտիւացաք:

2. Ցեղակրօն շարժումը սպանելու համար Բիւրօն իր մարդկանց միջոցաւ դաւեց իմ անձի դէմ նաեւ Բուլղարիայում: Գիտէք, որ ինձ բուլղար իշխանութեանց հրամանով խուզարկեցին դեռ սահմանագլխի վրայ: Մի խումբ «դաշնակցական»ներ՝ միացած դուրեանական հոսանքներին՝ հրապարակում կ'աղմկէին, թէ Դ[ուրյանին] սպանել տւողը Նժդեհն է: Սրանով կծգտէին գրգռել հայութեան որոշ տարրերն ու իշխանութիւնները իմ անձի դէմ՝ հասկացնելով վերջիններին, որ Ցեղակրօնութեան անդրանիկ գործն եղաւ Դ[ուրյանի] սպանութիւնը,

նոր սպանութիւններ տեղի կունենան նա՛եւ այս երկրում, եթէ ինձ կարելիութիւն տրւի Ցեղակրօնութիւնը տարածելու:

Մի շարժում վարկաբեկելու համար մեր աշխարհի սրիկայութիւնը միշտ էլ աշխատել է կամ վարկաբեկել կամ էլ սպանել տալ նրա վարիչին: Իսկ պէտք էր ինձ համար Բալկանում առնուազը փափուկ դրութիւն ստեղծել, որպէսզի իշխանութիւնը եւ հայ հանրային կարծիքը անկարելի դարձնեն Ցեղակրօնութեան տարածումը իմ ապրած երկրում: Թէ ի՞նչ գաղտնի ժուռնալներ են դրուած իշխանութեանց՝ այդ մասին կկարդաք շրջանիս ամբաստանագրի մէջ: Բիւրօն հասած էր իր նպատակին - հայութիւնը Դ[ուրեանի] սպանութիւնը կվերագրէր ինձ, եւ վրէժ լուծելու համար կշարունակէր դաւեր նիւթել իմ անձի դէմ: Բիւրօն գիտէր, որ ես դաւադրուած եմ, եւ եթէ իր հաշւին չգար այդ բանը՝ նա ինձ դուրս կբերէր այս շրջանէն, կուղարկէր մի այլ երկիր, մանաւանդ որ գիտէր, թէ գրեթէ, մեր բոլոր գաղութները կիրաւիրէին ինձ՝ նորահաս սերունդը ոտքի հանելու եւ՝ իրենց շրջաններում:

Բիւրօն - որի օրինութեամբ իր մարդիկ ներքնապէս միացած հակադաշնակցական կազմակերպութիւններին կշարունակէին թշնամանել ինձ - ոչ թէ չաշխատեց դաւադրութեան օղակէն դուրս բերել ինձ, ընդհակառակը, նա ինձանից թաքցրեց, որ Զարաւային Ամերիկան խնդրում է գէթ վեց ամսով մեկնել այնտեղ: Նա՛ ինձ Բուլղարիոյ մէջ դաւադրուած ու վանդակւած պահելու նպատակով, այս շրջանէն հեռանալուս արգելք հանդիսացաւ նաեւ այն ժամանակ, երբ մեր հարեւան Յունաստանի պատգամաւորական ժողովը կխնդրէր այցելել իր կազմերը եւ ծնունդ տալ Ցեղակրօնութեան: Իրերի այդ դրութեան մէջ դրսից ու ներսից դաւադրուած, Ցեղակրօն Ուխտեր ստեղծեցի եւ՝ Բալկաններում: Այս պարագան ավելի գրգռեց դաւադիր թշնամիներս: Նրանք սկսեցին գործել կաշառելով: Զակադաշնակցական մի դրամատան դիրեկտորը իմ եւ Ցեղակրօնութեան դէմ դաւողներին զանազան անունների եւ ձեւերի տակ բաց կթողնէ ավելի քան 300,000 լեվա: Ծանօթ դրամատան դիրեկտորը եւ Բիւրօի մարդիկ գաղտնի ժողովներ կգումարեն դրամատան շէնքի մէջ, կիրաւիրեն երիտասարդ կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներին, կխոստանան նրանց նիւթական միջոցներ տրամադրել, պայմանաւ, որ չմօտենան ցեղակրօններին եւ գործեն Ցեղակրօնութեան դէմ: Մեր կ[ենտրոնական] կոմիտէն ժամանակին կմերկացնէ դաւը եւ կփրկէ շրջանիս նորահաս սերունդը: Կգործենք թէ մենք, եւ թէ դաւադիրները:

Կուգայ օգոստոս 18-ը (1935), Եւրոպի⁶⁷ արձանի բացման օրը, որի առթիւ կազմակերպած մեր հանդիսութիւնները կվերածւին քաղաքական ցոյցի եւ խորապէս կգրգռեն ու ավելի եւս կ'ակտիւացնեն

Ցեղակրոնութեան եւ իմ թշնամիներին: Ծանօթ էք թուրք մամուլի որոշ օրգանների յարձակումներին իմ անձի դէմ: Այդ օրերին Սօֆիայում կգործէր զօրավար Միլլերին⁶⁸ առեւանգող Սկոբլինը⁶⁹, որը հակաբոլշեւիզմ կեղծելով՝ կգործէր բոլշեւիզմի համար: Ըստ ֆրանսական թերթերի - որ ձեռքիս տակ են - զօրավար Սկոբլինը բացի իր ընկերները Ռուսիոյ սահմանագլխին մատնելէն, ունէր նաեւ մի այլ դեր - բարոյապէս կամ ֆիզիքապէս ոչնչացնել նորահաս սերունդի ղեկավարներին: Միեւնոյն օրերին մեր դէմ կգործէր թուրք լրտեսութեան շեֆ Մեմդուլի բէյը, որի մասին իր ժամանակին հաղորդած է Բիւրօին, եւ որի լուսանկարը մեզ մօտ է: Տեսնելով, որ միութեան մէջ մի գեներալ⁷⁰ ամէն ինչ կատարում է, որպէսզի վնասէ ինձ եւ անկարելի դարձնէ Ցեղակրոնութեան տարածումը, ես պաշտօնապէս դիմեցի Բիւրօին եւ խնդրեցի (գիտեմալով հանդերձ որ նա գիտէ)՝ հրահանգել մեր բոլոր կ[ենտրոնական] կ[ոմիտեներ]ին՝ իրենց շրջաններում ստեղծելու Ցեղակրոն Ուխտեր եւ միանալու Ամերիկայի կենտրոնական վարչութեան: Ինձ պատասխանեցին, որ իբրեւ թէ «որոշ մարմիններ դէմ են Ցեղակրոնութեան», որ դեռ չգիտեն, թէ ի՞նչ դուրս կուգայ Ամերիկայի մեր ուխտերից եւ այլն: Սրանից յետոյ, տեղիս Ցեղակրոնութեան թշնամիները հրապարակ նետեցին հետեւեալ գրոյցը - Ամերիկայի Ցեղակրոն Ուխտերի եւ դաշնակցական մարմինների միջեւ վեճ է ծագել, որի պատճառով Բիւրօի անդամ Նաւասարդեանը կ'երթայ քննութեան: Այդ օրերին Բիւրօի ներկայացուցիչը՝ Ջամալեան⁷¹ Բերլինի մեր Ցեղակրոն Ուխտին խորհուրդներ կուտայ թողնել Ցեղակրոնութիւնը, մնալ չէզօք, անկուսակցական: Բիւրօի ընթացքը կթելաւորէ Ցեղակրոնութեան դէմ դաւաճումներին: Դէպքերը կզարգանան Քրիստափոր⁷² - Եւտրովին նուիրած մեր բուլղարերէն բացառիկը մի մութ ձեռք կտանէ (դեռ Թափառականը տպարանէն հրապարակ չելած) կյանքին թուրք դեսպանատունը, որը պատճառ կդառնայ, որ երկրիս արտաքին գործոց նախարարը արգիլէ մեր հանդիսութիւնները եւ նորանոր մեծ ծախքերի մատնէ մեզ:

Մեր շրջանային ժողովը կպատժէ դաւադիրների խմբակը՝ արտաքսելով, կախակայելով: Վերջիները կսկսին այլեւս վրան բաց կերպով գործել շրջանիս դէմ:

Բիւրօն՝ շրջանային ժողովի պատիժներ հաստատելու փոխարէն՝ իր ընթացքով ոյժ կուտայ դաւադիրներին: Մենք կպահանջենք, որ Բիւրօի անդամը գայ տեղս - կիրաժարւին ուղարկել: Եւ մի օր շրջանս կուղարկեն Ցեղակրոնութեան դէմ դաւաճ, մեր շրջանի դաւադիրների հետ կապ պահող Լազեանին եւ Սարունուն, որոնց շրջանս կթքէ եւ ճամբու կդնէ: Դրօն կխոստովանի, որ իրեն ուղարկած են, գիտնալով

որ մեր յարաբերութիւնները ջերմ չեն, պարզապէս մեզ կուեցնելու նպատակով: Դրօի հետ հաշիւյարդարի կենթարկենք Բալկանի խնդիրը, եւ կհաղորդենք Բիւրօին: Վերջինը մեր կատարածը հաստատելու փոխարէն, շրջանս կհասցնի Խորեան կոչւած պրովոկատորը, որին իր դաւադրական արարքների համար Բուրգասի տարօնցիները կ'անարգեն ու ճամբու կդնեն: Այդ վերջինը եկած էր երկու քուէներ ապահովելու իր եւ իր տէրերի համար: Նա կեղծ ցանկեր կպատրաստէ եւ կուղարկէ Բիւրօին, որն անմիջապէս կհաստատէ կեղծ կազմը: Խորեանը իր դերը խաղալէ յետոյ, կկանչուի Եգիպտոս, որից յետոյ հրապարակ կնետուի հետեւեալ լուրը - Բալկանը Նժդեհի գլխաւորութեամբ աշխատած է տապալել Բիւրօն. «Բալկանեան մամուլ» (հնչակեան թերթ)⁷³, «Հայ մարտիկ»⁷⁴ (Սմբատի թերթը), «Ամրոց»,⁷⁵ «Ձանգու»⁷⁶ (բոլշեւիկեան) - այդ բոլոր թերթերը ինձ եւ մեր շրջանը հռչակեցին «հակաբիւրօական», եւ իրենց ամբողջ համակրութեամբ պաշտպանեցին տեղիս «բիւրօական»ներին, իրենց ներքին գործակիցներին: Երբ յոյները մերժեցին ինձ անգամ տրանզիտ վիզա տալ, ես ընտրեցի Փարիզ-Մարսել-Եգիպտոս ճամբան: Փարիզ հասնելուս պէս կարդացի «Հայ մարտիկ»ի մէջ. «Նժդեհը եկած է Եւրոպա համախմբելու հակաբիւրօական ուժերը»: «Ձանգու»ն բոլշեւիկեան թերթը - տեղիս «բիւրօական»ների» բանսարկութեամբ «ՅՕԿ»ի ակումբների փակումը վերագրեց Դաշնակցութեան «Նժդեհեան ցեղակրոն թեւ»ին, եւ Խ. Հայաստանի ռադիոն սկսեց հայիոյել ու սպառնալ ինձ: Հակառակ որ [Հ.Յ.Դ.] Ամերիկայի կ[ենտրոնական] կոմիտէն որոշում էր առած, որ ես Ամերիկայէն վերադարձիս անցնիմ Բիւրօի վայրը եւ զեկուցում տամ Ամերիկայում ստեղծւած ծանր կացութեան մասին՝ Բիւրօն ինձ մուտքի վիզա չուղարկեց, որովհետեւ նա մութ հաշիւներով վճռած էր ինձ վանդակւած պահել Բալկանում, որպէսզի ես չկարողանամ խուսափել իմ դէմ նիւթած դաւէն: Նա չէր ուզում, որ ես երեւան այս կամ այն շրջանում, որովհետեւ չէր ուզում ուխտեր տեսնել այդ շրջաններում: Վերջապէս, մօտաւորապէս 2 1/2 տարի յետոյ, երբ նա այլեւս հասած էր իր նպատակին (եւ դաւադրուած էի, իմ շրջանում արիեստական կերպով խմբակ մը հանած էին կ[ենտրոնական] կ[ոմիտե]ի դէմ, եւ հրաժարած էի, կ[ենտրոնական] կ[ոմիտե]ն) ինձ ուղարկեց վիզան: Հասայ Գահիրէ եւ հենց առաջին օրը հիւանդացայ զգաւնքից: Կաշից դուրս կու գային ինձ համոզելու, թէ իմ լաւագոյն բարեկամներն են, որ գիտեն թէ դաւ կայ, բայց իրենք անմասն են, թէ ինձ պէտք է բժշկուել, օպերասիոնի ենթարկուել, թէ կուսակցութիւնը իմ առողջութիւնն է ուզում եւ ոչ թէ իմ գործը, եւ այլն: Տէր Մինասեան իբրեւ թէ մոռացել էր, որ 1 1/2 տարի առաջ նա իր մի ճամակի մէջ ինձ

իրեն թշնամի է յայտարարել, իսկ ես իրեն՝ ընկերադու։ Ես գնացել էի քաղաքական գործի համար՝ որոշ ծրագրով, անելիքների առաջարկներով, իսկ նրանք ինձ բժշկել բժիշկ եւ հիւանդանոցէ հիւանդանոց կ'առաջնորդէին։ Իսկ Բուլղարիոյ մէջ, այդ միեւնոյն օրերին, իրենց խմբակի միջոցաւ լուրեր կտարածէին, թէ Նժդէիւր լքել է Բալկանի 500 ընկերների դատը եւ միացել Բիւրօին՝ այդ շրջանը ինձնից պաղեցնելու հաշուով։ Ձգւանքիս բաժակը լեցած էր այլեւս, պէտք էր ազատել կեղծիքի մթնոլորտէն, եւ պահանջեցի, որ իմ դրած լուրջ հարցերին պատասխանեն։ «Վայրկեանը աննպաստ է, անելիք չունինք»՝ եղաւ Բիւրօի պատասխանը։ Մեր վերջին նիստում ինձ վրան բաց կերպով ասացին՝ ա) եթէ ուզես, Ամերիկան կիրաժարւի Դուրեանի սպանութեան պատասխանատուութեան խնդիր յարուցելէ, բ) եթէ դու ճանաչես մեր նշանակած (կեղծ կազմէն բղխած) Բալկանի մարմինը՝ 6 դժգոհ շրջանն էլ կճանաչի։

Դա պատճառ դարձաւ, որ ծանր խօսքեր փոխանակենք։ Ձեր կողմից Արսէնին⁷⁷ քուէ տալը նրանք համարեցին իմ գործը։ Յամօն⁷⁸ ուզեց, որ ընկերաբար բաժանւենք, եւ դրա համար խնդրեցին, որ վերադառնալով Սօֆիա, փորձեն վերականգնել Բալկանի միասնականութիւնը։ Խոստացան չեղեալ յայտարարել Յայկի⁷⁹ եւ Սէթօի⁸⁰ դէմ հանած որոշումը, անշուշտ, միշտ էլ հասկացնելով (սակարկելով), որ եթէ Բալկանի 500 ընկերները որեւէ ամբաստանագիր չուղարկեն Ընդհանուր ժողովին՝ Բիւրօի դէմ։ Վերադարձայ Սօֆիա, երկրորդ օրը բարեկամներս գնդապետ Գրիգորովը լուր բերեց, թէ Բիւրօի գործակալներէն Թափառականը տարածում է, որ Բիւրօն կանչել է ու սպառնացել Նժդէիին՝ «եթէ չմիանաս մեզ եւ չլռես, քեզ սպանել կտանք»։ Գերմարդկային համբերութեամբ անցայ շրջան։ Բիւրօն աննշան թիւ ունի Ռուսչուկում եւ Սօֆիայում միայն։ Ռուսչուկում հաշտեցրի կողմերը եւ անցայ Վառնա-Բուրգաս, ուր, անսպասելիօրէն(?) ստացայ կեղծ կազմէն բղխած մարմինէն մի գրութիւն, որով կյայտունէր, թէ «Բիւրօն դէմ է հաշտութեան ձեւին»։

Կատաղութեանս մէջ կեղծ կլենտրոնակայն կ[ոմիտե]ի ներկայացուցիչ-նամակաբերին, ինձ կմնար վերադառնալ Սօֆիա եւ գրել Բիւրօին հետեւեալը. «Շրջանիս միասնականութեան եւ իմ անձի դէմ դաւ կայ։ Նոր չէ, որ գրում եմ այդ մասին։ Դաւում եմ Դաշնակցութեան թշնամիները։ Այդ դաւը հեշտացնում եմ որոշ մարդիկ ներսէն։ Դիւային յամառութեամբ տարուղ այդ դաւը զինաթափել կարենալու համար անհրաժեշտ է ինձ վերստին ինքնամեկուսանալ։ Եթէ ամէն կարելիութիւն չպէտք է ընձեռէ ինձ՝ մերկացնելու այդ դաւը, ինձ համարէք պայմանադրաբար հեռացած կուսակցութիւնից։ Հիւանդի եւ դաւադր-

ուածի իմ վիճակում ես այլ ելք չեմ գտնում։ Ընկերական բարեւներով՝ Նժդէի, 1937, 17 դեկտ. [եմբերի]»։

Բիւրօն քար լռութիւն պահեց իմ այդ հրաժարականի մասին։ Բացի այդ՝ Բիւրօին ուղղած եմ մի երկար գրութիւն, որի մէջ վերստին եւ վերստին Ռուբէնին անւանած եմ ընկերադու։ Այդ գրութեանս պատճէն[ն] ուղարկած է Յունաստան՝ ընկ[եր] Կարօ Գէորգեանին եւ Ռոմանիա՝ ընկ[եր] Ս. Արարատեանին։

Փիտնալով հանդերձ, որ Ընդհանուր ժողովը խարդախւած է, որ այդ ժողովին որոշ հաշիւներով մասնակցում եմ այն բոլորը - Լազեան, Սարունի, Խդրեան, որոնք Բիւրօի կողմից ուղարկւած էին մեր շրջանում կեղծ կազմ ստեղծելու եւ երկու քուէներ ապահովելու, ես Բիւրօ կոչւածին գրեցի հետեւեալը. «Դաշնակցական զինուորի արժանապատուութիւնս թոյլ չի տալիս գրի առնելու անձիս դէմ նիւթած դաւի պատմութիւնը։ Բալկանի, մասնաւորապէս, վերջին ամիսների դէպքերը եկան վճռապէս հաստատելու այն, որ տեղիս կազմին իմ դէմ սարքւած դաւը աւելի քստմնեցուցիչ է, քան կկարծէինք։ Մեր կուսակցութեան պատմութեան մէջ նախընթաց չունեցող այդ վատութեան մասին ինձ անձնապէս պէտք է լսի Ընդհանուր ժողովը։ Առ այդ, խնդրում եմ ինձ վիզա եւ ճանապարհածախս հասցնել, որ մեկնեմ տեղդ։ Եթէ Ռուբէնի՝ իմ հանդէպ տածած անձնական թշնամութիւնը պատճառ դարձաւ, որ դուք ինձ չը հրաւիրէք, խնդրեմ այս գրութիւնը համարել ուղղւած Ընդհանուր ժողովին։ Խնդրում եմ պատասխանել ինձ հեռագրով։ Իմ անցեալ ճամբորդութեան վերաբերող հաշիւները կբերեմ հետս։ Ընկ[երական] բարեւներով՝ Նժդէի։ 1938, 5 յուլիս, Սօֆիա»։

Ինձ չհրաւիրեցին։ Եղածը Ընդհանուր ժողով չէր։ Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ նման խայտառակութիւն տեսնւած չէ։ Դա վեց տարւայ ներքին դաւերի, հաշիւների ու վատութեանց արդիւնք էր։ Միակ շրջանը, որը օրինաւոր պատգամաւորներ ունէր՝ դա Ամերիկան էր։

Ընդհանուր ժողովի վայրը ընտրեցին Եգիպտոսը, որպէսզի պատասխանատու ընկերները չմասնակցին խորհրդակցական ծայնով, նաեւ, որպէսզի անցանկալի համարւած պատգամաւորները զրկւեն Եգիպտոս մտնելու կարելիութիւնէն։ Յունաստանի երկու պատգամաւորներէն (երկուսն էլ՝ յունահպատակ) մեկին վիզա ուղարկեցին (իրենց գործակալին), միւսին՝ ոչ։ Ֆրանսայէն որոշ ընկերներ չկարողացան մեկնել՝ արտօնութիւն «չկարողացան» ստանալ։ Վրացեանը պայման դրեց իբրեւ պատգամաւոր մասնակցել ժողովին, եթէ՝

ա) ժողովը գումարւի ոչ-Եգիպտոսում, բ) եւ այդ ժողովին խորհրդակցական ծայնով մասնակցելու հրաւիրեն բոլոր պատասխանատու

ընկերները: Նրա այդ առաջարկը մերժեց Բիւրօն, որով Վրացեանը հրաժարեց մասնակցել ժողովին: Նա ընկ[եր] Ս. Արարատեանին գրած իր նամակի մէջ ասում է. ա) Այդ ժողովն «միայն չարիք են սպասում», բ) Բիւրօն կործանում է կուսակցութիւնը, գ) Ուրիշ մարդ չգտնելով ժողովում, Բիւրօն իրեն վերընտրել պիտի տայ՝ մի երկու «հացկատակներ» էլ աւելացնելով իրեն իբրեւ «թարմութիւն»:

Ահա՛ այն «ժողովը», որից բղխած որոշումների բարոյական կանոնագրական արժէքը ամենայն իրաւամբ պէտք է համարել թքելի: Այդ խարդախած ժողովը իրաւունք կունենար իմ խնդրով զբաղւելու միայն այն դէպքում, երբ. ա) հրաւիրել ինձ լսելու, բ) կամ էլ բացատրութիւն պահանջել ինձանից: Նա ոչ հրաւիրեց ինձ, ոչ էլ իմ դէմ նիւթած դաւի մասին փաստեր ու փաստաթուղթեր պահանջեց: Նրան կմնար՝ ա) կամ հաստատել, որ ես հեռացած եմ կուսակցութիւնից, բ) կամ էլ քննութիւն նշանակել: Ես հեռացած եմ պայմանադրաբար. 1) քանի դեռ թոյլ չի տրւի ինձ տարածելու Ցեղակրօնութիւնը, 2) քանի դեռ Ցեղակրօնութեան դէմ ուղղւած Նիւ Եորքի պրովոկասիոնի հեղինակները կմնան ղեկավարութեան մէջ, 3) քանի դեռ պատժւած չեն Բուլղարիոյ մէջ իմ անձի դէմ դաւողները: Ես մինչեւ օրս չուզեցի հրապարակել իմ հրաժարականը երկու պատճառներով - նախ որ այս երկրում կուսակցութիւնները գոյութեան իրաւունք չունին, ապա որ որոշ պատասխանատու ընկերներ չուզեցին, որ այդ բանը անեն: Երեւի կուզէիք, որ հրաժարականս յայտարարեմ, բայց դա քաղաքական-քրեական հետապնդումի պատճառ կդառնար երկրի իշխանութեան կողմից հենց այս շրջանի եւ իմ անձի դէմ: Բիւրօն գիտէ, որ այս տեսակետից իմ եւ Բալկանի դրութիւնը փափուկ է, եւ հենց դրա համար էլ ընկերադաւութեան հասցրեց իր ընթացքը այս շրջանի դէմ: Թուում է, որ այսքանը կբաւէ, որ համոզւեք թէ՛

ա) Ն[յու] Եորքի ծանօթ պրովոկասիոնը ուղղւած էր Ցեղակրօնութեան ու իմ անձի դէմ,

բ) դաւադիրները ամեն բան արին, որ հայութիւնը ծանօթ արարքը վերագրէ ինձ,

գ) դաւը շարունակեց իմ անձի եւ Ցեղակրօնութեան դէմ նա՛եւ Ամերիկայէն դուրս, Բալկանում,

դ) Բ[իւրօ]ի հետագայ ընթացքը - արհեստական կերպով տեղումս թնճուկներ ստեղծել, կտրել Եւրոպայի ուխտերի կապը, իր մի անդամն ուղարկել Ամերիկա: Բալկան ուղարկել իմ դէմ դաւող խղրեանին եւ այլոց, ինձ տարիներով վանդակւած պահելը, իր մարդկանցից երեքին (որոնք հարբած վիճակում գիշերանց մտել էին իմ տուն եւ հրաշքով ազատւել իմ գնդակէն) կեղծ կ[ենտրոնական] կոմիտէի մէջ

մտցնել - հաստատելը - այդ բոլորը եկան հաստատելու, որ ծանօթ խնդրում դեր կատարողը եռագոյնը չէր,¹ այլ Ցեղակրօնութիւնը,

ե) Ընդ. ժողովը Եգիպտոս փախցնել-խարդախելը մի նպատակ ունէր - կեղծւած քուէներով ապահովել իր «անպատասխանատուութիւնը» եւ իր վերընտրութիւնը,

զ) Նժդէհից ազատւելով՝ վերջնականօրէն ջուրը ձգել Ցեղակրօնութիւնը համագաղութային շարժում դարձնելու կարելիութիւնն ու խնդիրը, եւ

է) իրեն, իր անունին էլ ներքին այնքան գայթակղութիւններով, դաւերով ու հոգեւոր աղէտի հաւասար պրովոկասիոններով հարուստ վեցամեայէն հեռացնել հանրութեան ուշադրութիւնը եւ զայն զբաղեցնել Նժդէհով:

Սիրելիներ, ըստ անգլիացի մի քաղաքագէտի Բրիտանիոյ միութեան գաղտնիքը պէտք է փնտրել նրանում, որ այդ երկրում ազնիւ մարդիկ նոյնքան յամարձակ են, որքան եւ լիրբերը, սրիկաները: Այդ միեւնոյն բունի մէջ պէտք է փնտրել ամեն մի հաւաքականութեան, մի կուսակցութեան ոյժի եւ մեծութեան գաղտնիքը: Այդ՝ առանց բարոյական յամարձակութեան ու քաջութեան ամեն հաւաքականութիւն կդառնայ հոգեւոր սատակութիւն: Առանց այդ առաքինութեան մարդ չէ կարող մտածումի ու խղճմտանքի անկախութիւն ունենալ, իսկ առանց այդ վերջինի՝ ամեն դաշնակցական սուտ դաշնակցական է: Ի՞նչ անել, որպէսզի Դաշնակցութիւնը մաքիայի վերածող վատերի համարձակութիւնը սանձւի: Ի՞նչ անել, որ Դաշնակցութիւնը դադարի մի խումբ անպատասխանատու մարդկանց հարստութիւնը լինելէ: Ի՞նչ անել, որ դա դադարի ներքին դաւերի եւ մախանքների կրկես լինելուց եւ ծառայի միայն եւ միայն այն բանին, որի համար աշխարհ է եկել - որ ազատ եւ ընդունակ լինի ծառայելու հայոց վտանգւած Զայրենիքին: Այդ հարցումները ունին մի հատիկ պատասխան. դուք եւ նմանները պէտք է լինեն աւելի համարձակ, քան ե՛ն՝ դեռ երէկ իրենց կաշին փրկած ընկերոջ դէմ դաւող վատերը: Էականը - դա դաւադրուած Նժդէհը չէ, խաչւած արդարութիւնը չէ, այլ Դաշնակցութեան բարոյականը, ինչպէս ասացի նամակիս սկզբում, բարոյական, առանց որին Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը «Դարս»-երէն տարբեր բան չէ կարող տալ հայութեան:

Երէկ էր, ինչ թրքօ-բուլղէիկ տապարից փրկեցի երկրի Դաշնակցութիւնը: Եւ այսօր փորձել՝ իր հացն ու անպատժելիութիւնը ապահովելու հաշուով այդ իմ փրկած կուսակցութիւնը հանել իմ անձի դէմ - այդ շնական ապերախտութիւնը ոչ թէ բարոյապէս մի կուսակցութիւն կարող է սպանել, այլեւ անբարոյացնել մի ամբողջ ժողովուրդ:

¹ Բիւրօի մարդիկ մեր շրջանում ներքնապէս հրաժարւած են եռագոյնէն՝ հակադաշնակցականների աջակցութիւնը ապահովելու համար:

Կուզէի, որ յանուն մեր ժողովրդի վտանգւած ապագայի, անէք հետեւեալը.

ա) Մի շարք ստորագրութիւններով դիմել Բիւրօին եւ պահանջել՝ 1) Նյուլ Եորքի պրովոկասիոնի պատասխանատւութեան խնդիրը յանձնել քննելու Եւրոպայի դաշնակցական աւագ ընկերներին, 2) որովհետեւ ծանօթ դէպքը զուգահիսեց Յեղակոն շարժման սկզբին, եւ եղածը վերագրեց Նժդէիին, մի բան, որից մեծապէս վնասեց Յեղակոնութիւնը՝ խնդրում է հրապարակել Նժդէիի 17 դէկտեմբերի հրաժարականը, եւ Բիւրօ-Նժդէի վեճը յանձնել նոյնպէս Եւրոպայի աւագ ընկերների քննութեան:

բ) Լուսաբանել Ուիստերը եւ նրանց կենտրոնական վարչութեան կողմից եւս մի գրութիւն ուղղել Բիւրօին եւ հասկացնել, որ Յեղակոնութեան ու Նժդէիի դէմ գոյութիւն ունեցող թշնամանքը չէ կարող չխռովել մեր ուխտերը:

գ) Կապել «Տարօն Տուրուբերան» հայրենակցա[կա]մների կ[ենտրոնական] վարչութեան (Akron, Ohio):

դ) Ազդել Զ[այկական] Կ[արմիր] խաչի կ[ենտրոնական] վարչութեան վրայ, որի նիւթական միջոցներով իմ եւ շրջանիս դէմ դաւողները փորձում են անբարոյացնել Գթ[ութեան] խաչի որոշ տար[ր]երը, դադարեցնել տւէք նիւթական ամէն աջակցութիւն Գթ[ութեան] խաչի Սօֆիայի աւանական վարչութեան:

ե) Դիմել ընկերներ Դարբինեանին, դոքտ. Բարսեղեանին եւ Դաշճեանին, որ զգաստութեան հրաւիրեն Բիւրօն:

զ) Արսէնը - Յեղակոնութեան եւ իմ հին թշնամին - վերադարձել է որոշ մութ յանձնառութիւններով (Տարօնականութեան եւ Յեղակոնութեան դէմ գործելու յանձնառութեամբ) - նախազգուշացրէք:

է) Պահանջէք, որ իբրեւ գործիչ տեղդ ուղարկեն Ս. Արարատեանին կամ Կարօ Գէորգեանին:

Համբոյրներով՝ Նժդէի

Եղէք արագ, քայլեր առէք վայրկեան առաջ, եւ ինձ գրէք յաճախ, որ իրազեկ լինեմ ձեր առած քայլերին:

Նոյնը

17.

Սիր[ելի] Օհաննէս,
Նամակդ, ինչպէս եւ ընկերներ՝ Հայթեանի, Պարսամեանի, Սվաճեանի, Սողիկեանի եւ Վարժապետեանի հաւաքական երկտողը ստացած եմ:

Շնորհակալութիւն եւ քեզ եւ ընկերներին, որոնց այնքա՛ն քաղցրութեամբ կ'իշեմ դառնութեանս, մասնաւորապէս, դառնութեանս ժամերին:

Գիտեմ, որ բոլորդ էլ դառնացած էք, որ Դաշնակցութիւնը չաշխատեց՝ Յեղակոնութիւնը համագաղութային շարժում դարձնելու: Մեր թշնամին - հակազգայնական հոսանքները - մի պահ սարսափեց, տեսնելով թէ ինչպէս Յեղակոնութիւնը անտառում ծագած հրդեհի նման, ճարակում է մեր նորահաս սերունդը: Թշնամին խելօք էր եւ արթուն,- նա ժամանակին աղմկեց, հայիոյեց, խեղաթիւրեց, որ կասեցնէ մեր երիտասարդ շարժման թափը: Եւ այն ինչ չյաջողեց կատարել մեր թշնամուն, կատարեցին մեր դժբախտ կուսակցութեան մէջ բոյն դրած փոքրիկ եսերը, նախանձները, գաղափարախօսական երկուութիւնը, սեփական օրինետասիոնի պակասը, քաղաքական համլեթականութիւնը, անկամութիւնը, ռազմական խանդի անկումը, հասարակագիտական տգիտութիւնը եւ այլն:

Շնորհիւ ներքին չկամութեան ու անճարակութեան՝ Յեղակոն շարժման հոգեւոր դիմամիզը մնաց մինչեւ օրս չօգտագործւած: Արտաքին թշնամին զինակիցներ գտաւ Դաշնակցութեան մէջ եւ դաւեց Յեղակոնութեան դէմ: Եւ այդ այն ժամանակ, երբ պատերազմը դղրդագին քայլերով կմօտենայ մեր երկրագնդին, երբ քեմալական թուրքիոյ մէջ գէնքի տակ կմտնեն կանայք եւ աղջիկները: Մարտական կուսակցութիւն ենք, բայց մարտիկն ու մարտական խանդը մեռած է մեր մէջ: Յեղակոնութեան դէմ դաւեցին նրանք, որոնք ճակատ չէր տեսած, նրանք, որոնց «սօցիալիզմ»ը, մեր օրով, բոլշեւիկեան լակոտներ տւեց Հայաստանին, նրանք, որոնց արուեստն է գլուխ պահել, թէկուզ մեր ժողովուրդը անգլուխ թողնելու գնով: Խեղճ ենք, խեղճ, մեր ժողովրդի չափ խեղճ է եւ մեր կուսակցութիւնը: Զգիտես, թէ որի՞ դէմ դարձնես հարուածդ, որի՞ց պաշտպանել՝ արտաքի՞ն թէ ներքին թշնամիներից: Երրորդ տարին է, այժմ Ամերիկայում մենք պէտք է ունենայինք Յեղակոն լեգիօններ՝ մահուան ու վտանգի հետ խաղալու տրամադիր: Այժմ մենք տասնեակ հազարի հասնող Յեղակոններ պէտք է ունենայինք Սփիւռքի մէջ, գաղութ գաղութ: Իսկ այսօ՞ր, Ամերիկայէն եւ, մասամբ, Բուլղարիայէն դուրս, հայ նորահասը հոգեւոր իբիշութեամբ⁸¹ է անցկացնում իր ժամանակը: Թուրքն իր կինը տղամարդ-զինուոր է դարձնում այսօր, մենք, իսկ մե՞նք...

Մեր երիտասարդութիւնը հոգեպէս մանրանում է, մեռնում: Սուտ սօցիալիզմ-նիւթապաշտիկ սրիկայութիւն քարոզողները տեսնում են այդ, բայց եւ այնպէս անտարբեր են՝ a la սօցիալիստ: Մեռնու՞մ է - թող

մեռնի նորահաս սերունդը, միայն թե մեր սօցիալիստների օժաթոյն նախանձն ապրի:

Օհաննէս ջան, հետեւում եմ «Հայրենիք»ներին, եւ որեւէ Ցեղակրօն պրոպագանդ, աշխատանք չեմ տեսնում: Առաջին տարին մեր ազգային բոլոր տօները թողնւած էր մեր ուխտերին տօնելու: Վերջին տարիները այդ նախաձեռնութիւնը զլացւած է Ուխտերին: Դա լաւ չէ: Բոլոր տօնակատարութիւնները պէտք է թողնել Ուխտերին: Այդպիսով, կարելի է նրանց մէջ մշակել պատասխանատւութեան գիտակցութիւնը:

«Weekly»-ին գործածում է Ցեղակրօն անունը միայն, եւ ոչ աւելին: Ցեղի, Ցեղակրօնութեան, իր դաւանանքի մասին ոչինչ եւ ոչինչ: Միայն սպորտը չի բաւեր: Դա անհրաժեշտ է, բայց ոչ ամէն ինչ: Ստիպւած եմ շուտով մի յօւածաշարք գրել:

Ի՞նչ է ամում Կոպերնիկը:

Գրի՛ր ինձ նրա հասցեն:

Համբոյրներ բոլորիդ՝ Նժդէհ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խոսքը ԱՄՆ-ում Ցեղակրօն Ուխտերի վարչության առաջին ատենապետ Ասատուր (Արթուր) Կիրակոսյանի մասին է:
2. Արտաշես Կարապետի Հովսեփյան (1877-1962) - գրող, հասարակական գործիչ:
3. Խոսքը ԱՄՆ-ում Ցեղակրօն շարժման գործիչ, 1932-1936թթ. Ալիստոնում հրատարակվող «Արփի» պարբերականի խմբագիր Արմենակ Բարսեղյանի մասին է:
4. ԱՄՆ-ի Ցեղակրօն Ուխտերի «Հայրենիք» անգլերեն շաբաթաթերթ, հրատարակվում էր 1934թ. մարտից:
5. Ցեղակրօնների օրը նշվում է հունվարի 14-ին:
6. Խոսքը ԱՄՆ-ի Հայ կարմիր խաչի Կենտրոնական վարչության քարտուղարուհի Սիրանուշ Տեստեկյանի մասին է:
7. Խոսքը Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանցի մասին է, ով 1934թ. որպէս Սփյուռքում հայրապետական լիազոր պատվիրակ մեկնեց Էջմիածինից արտասահման:
8. Հայաստանի օգնության կոմիտե, որը ստեղծվել էր 1921թ. սփյուռքահայության օգնությունը Հայաստանի վերաշինությանը կազմակերպելու համար:
9. Խոսքը 1933թ. դեկտեմբերի 24-ին Նյու Յորքի Սբ. Խաչ եկեղեցում ամերիկահայոց հոգևոր առաջնորդ Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Դուրյանի սպանության մասնակիցների մասին է:
10. Խոսքը Հ.Յ.Դ. հայտնի գործիչ Կոպեռնիկ Թանդրճյանի մասին է:
11. Թափառական - Գևորգ Հալաճյան:
12. Խոսքը Գասպար Իփեկյանի մասին է:
13. Խոսքը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի մասին է:
14. Խոսքը Հովհաննէս Քաջազնունու մասին է, որ հրատարակեց «Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս» գիրքը:
15. Արսեն Միքայելյան (Տեր-Հովհաննիսյան) 1919թ. Փարիզի Ազգային և Երևանում Հ.Յ.Դ. 9-րդ համագումարների մասնակից, 1940թ. Արգենտինիայում «Արմենիա» թերթի խմբագիր:
16. Շավարշ Ալեքսանի Միսաքյան (1884-1957) – Փարիզում հրատարակվող «Յառաջ» թերթի խմբագիր:
17. 1920-ական թվերին երիտասարդության շրջանում մեծ հեղինակություն ունեցող ամերիկյան պար, որը տարածվեց նաև Եվրոպայում:
18. Ծաղրածու:
19. Լարախաղաց:
20. Հավանաբար, Խոսքը Գաբրիել Լազյանի մասին է:
21. Խոսքը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի մասին է:
22. Նամակը վնասված է և մի քանի բառ անընթեռնելի:
23. Խոսքը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի մասին է:

24. Եռօրյա թերթ, լույս է տեսել Բուխարեստում 1932-1939թթ., խմբագիր Յ. Սիրունի:
25. Վահան Բեգլարի Նավասարդյան (1888-1956) – Յ.Յ.Դ. հայտնի գործիչ, եղել է Կահիրեում հրատարակվող «Հուսաբեր» թերթի խմբագիր:
26. Նկատի ունի Վահան Նաւասարդյանին:
27. Թուրքերեն կնշանակի՝ սատանա:
28. Նկատի ունի Ռուբեն Տեր-Սինասյանին:
29. Դրաստամատ Կանայանը իր առաքելության մասին մանրամասն պատմել է Սիմոն Վրացյանին գրած նամակում: Տես «Բամբեր Հայաստանի արխիվների», 2006, թիվ 1, էջ 129-137:
30. Խորհրդական:
31. Խոսքը Արամ Հակոբյանի և «Նոր խոսք» թերթի խմբագիր Օնիկ Մխիթարյանի մասին է:
32. Խոսքը Ռուբեն Տեր-Սինասյանի մասին է:
33. Խոսքը Արշակ Ջամալյանի մասին է:
34. Թորբա - տոպրակ:
35. Խոսքը Սիմոն Վրացյանի մասին է:
36. Յ. Յ. Դաշնակցության օրը նշվում է հոկտեմբերի 1-ին:
37. Խոսքը նորից Սիմոն Վրացյանի մասին է:
38. Նկատի ունի Վահան Նաւասարդյանին:
39. «Ցեղ եւ Հայրենիք» կիսամյա հանդեսը հրատարակվել է 1936թ. Սոֆիայում Հայկ Ասատրյանի և Ներսես Աստվածատրյանի խմբագրությամբ:
40. Խոսքը Հայկ Ասատրյանի մասին է:
41. Խոսքը Թափառական - Գ. Հալաճյանի, Արամ Հակոբյանի և Օնիկ Մխիթարյանի մասին է:
42. Խոսքը Մերութան Օզանյանի մասին է:
43. Պետք է լինի Աստվածատրյան: Ներսես Աստվածատրյանը Ցեղակրոն և Տարոնական Շարժումների սյուներից է: Ծնվել է Սկյուտարում (Կ.Պոլիս), ծագումով տարոնցի է: Եղել է Հայ Մարմնամարզական Ընդհանուր Միության Բուլղարիայի շրջանի պատասխանատու գործիչ: Վարել է առևտրական լայն գործունեություն՝ նյութապես զգալիորեն օժանդակելով ազգայնական շարժումներին: 1944թ. ձերբակալվել է ԽՍՀՄ Պետանվտանգության կոմիտեի կողմից, մահացել է Ուրալյան գաղութում:
44. Բալկան ասելով նկատի ունի Յ.Յ.Դ. Բալկանյան կենտրոնական կոմիտեությունը:
45. Այս վերջին երկու տողը Գ. Նժդեհը նամակը վերջացնելուց հետո տեղ չլինելու պատճառով հավելել է նամակի առաջին էջի սկզբին:
46. Արիս (Արիստակես) Տեր-Իսրայելյան - ծնվել է Բուլանդխում: Մանուկ հասակում ծնողների հետ տեղափոխվել է Էջմիածին, ուր

- սովորել է Գևորգյան ճեմարանում: 1912թ. անցել է ԱՄՆ և 1917թ. դարձել Տարոն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միության հիմնադիրներից: Մինչև կյանքի վերջը ապրել է նյութական ծանր պայմաններում: Մահացել է 1942թ. դեկտեմբերի 18-ին, ԱՄՆ-ի Էքրըն Օհայո քաղաքում:
47. Հակոբ Սիրունի (1890-1973) - գրող, հրապարակախոս, Բուխարեստում լույս տեսնող «Արագ» թերթի խմբագիր:
48. Ս. Սարունի, 1927թ. Բուխարեստում խմբագրել է «Հրազդան» ամսաթերթը:
49. Աշոտ Արծրունին (1902-1979), մի քանի անգամ գաղտնի կերպով եղել է Հայաստանում, ԽՍՀՄ-ում կազմակերպել Յ.Յ.Դ. կենտրոնական կոմիտեների գաղտնի խորհրդաժողով:
50. Խոսքը Մերութան Օզանյանի մասին է:
51. Հավանաբար նկատի ունի Յ.Յ.Դ. գործիչ Վ. Քրմոյանին:
52. Նկատի ունի Ս. Վրացյանին:
53. Նկատի ունի Կոպեռնիկ Թանդրճյանին:
54. Այսքանը հակառակ շարքով գրված է թղթի վերևում, որը հավելագիր է:
55. Դարբինյան Ռուբեն (Չիլինկիրյան Արտաշես) - Յ.Յ.Դ. ղեկավար գործիչ, «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր:
56. «Հայրենիք» ամսագրի:
57. Մեկ բառ անընթեռնելի է:
58. Թուրքերեն՝ կեցցե:
59. Խոսքը Աթենքում հրապարակվող «Նոր օր» օրաթերթի խմբագիր Անտոն Կազելի մասին է:
60. Խոսքը Համո Օհանջանյանի մասին է:
61. Անվանի ազգայնական գործիչ, հրապարակախոս Կարո Ռուբենի Գևորգյանը ծնվել է 1892թ. Կյունովճինայում (Հունաստան): 1923-27թթ. Սալոնիկում խմբագրել է «Ալիք», ապա 1928-37թթ.՝ «Հորիզոն» թերթերը, 1937-44թթ. Հայկ Ասատրյանի հետ՝ Ցեղակրոն Շարժման «Ռազմիկ» պաշտոնաթերթը, որը տպագրվել է Սոֆիայում, ապա՝ Պլովդիվում, 1954-66թթ. Բեյրութում՝ «Ամենուն տարեգիրք» մեծարժեք տարեգիրքը, որտեղ երկարատև մոռացությունից հետո առաջին անգամ ներկայացրել և արժեքավորել է Գարեգին Նժդեհի և Հայկ Ասատրյանի կյանքն ու գործունեությունը: Մահացել է 1975թ. նոյեմբերի 11-ին Բեյրութում:
62. Տես ծանոթագրություն թիվ 9:
63. Նկատի ունի Կարսի անկումը 1920թ.:
64. Վերածին Սինաս Գաբրիելի (1882-1945) – սփյուռքահայ անվանի գրող, աշակցել է Ցեղակրոն շարժմանը:

65. Խոսքը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆրանսիական բանակի կազմում Պաղեստինում՝ Արարայում կռված Արևելյան Հայկական լեգեոնի վետերանների կոմիտեի մասին է։
66. Տես ծանոթագրություն թիվ 9։
67. Պեյո Յավորով (Պ. Կրաչովով, 1878-1914), բուլղար բանաստեղծ, Թուրքիայի կողմից 1890-ական թվականներին կազմակերպած հայկական կոտորածների տպավորություն տակ գրել է «Հայեր» նշանավոր բանաստեղծությունը։
68. Միլլեր Եվգենի Կարլի - ռուս գեներալ, Ֆրանսիայում գործող Ռուսական համագորային միության ղեկավար, 1937թ. առևանգվել է խորհրդային գործակալների կողմից։
69. Սկոբլին Նիկոլայ Վլադիմիրի - ռուս գեներալ, օգնել է խորհրդային գործակալներին առևանգելու գեներալ Միլլերին։
70. Նկատի ունի կենտրոնական կոմիտե։
71. Արշակ Ջամալյան (1882-1940) – Հ.Հ.Դ. հայտնի գործիչ։
72. Նկատի ունի Քրիստափոր Միքայելյանին։
73. «Պալքանեան մամուլ» - ՍԴՀԿ շաբաթաթերթ, ապա եռօրյա, լույս է տեսել Ռուլչուկում 1931-1945թթ.։
74. Կիսամյա պաշտոնաթերթ հին հայ մարտիկների կազմակերպության, լույս է տեսել Մարսելում 1936-1938թթ.։
75. Շաբաթաթերթ Ա. Ազատական ուխտի, լույս է տեսել Աթենքում 1936-1937թթ.։
76. Շաբաթաթերթ, լույս է տեսել Փարիզում 1935-1938թթ.։
77. Խոսքը Արսեն Միքայելյանի մասին է։
78. Խոսքը Համո Օհանջանյանի մասին է։
79. Խոսքը Հայկ Ասատրյանի մասին է։
80. Խոսքը Սեդրակ Ջալալյանի մասին է։
81. Այդպես է տեքստում, պետք է լինի իրշիրությամբ, որ նշանակում է անառակությամբ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԱԿՈՒՄԲ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՅ

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Չափսը 60x84 ¹/₁₆

3,7 տպագրական մամուլ

թուղթ-80գրամ

տպաքանակը 500 օրինակ